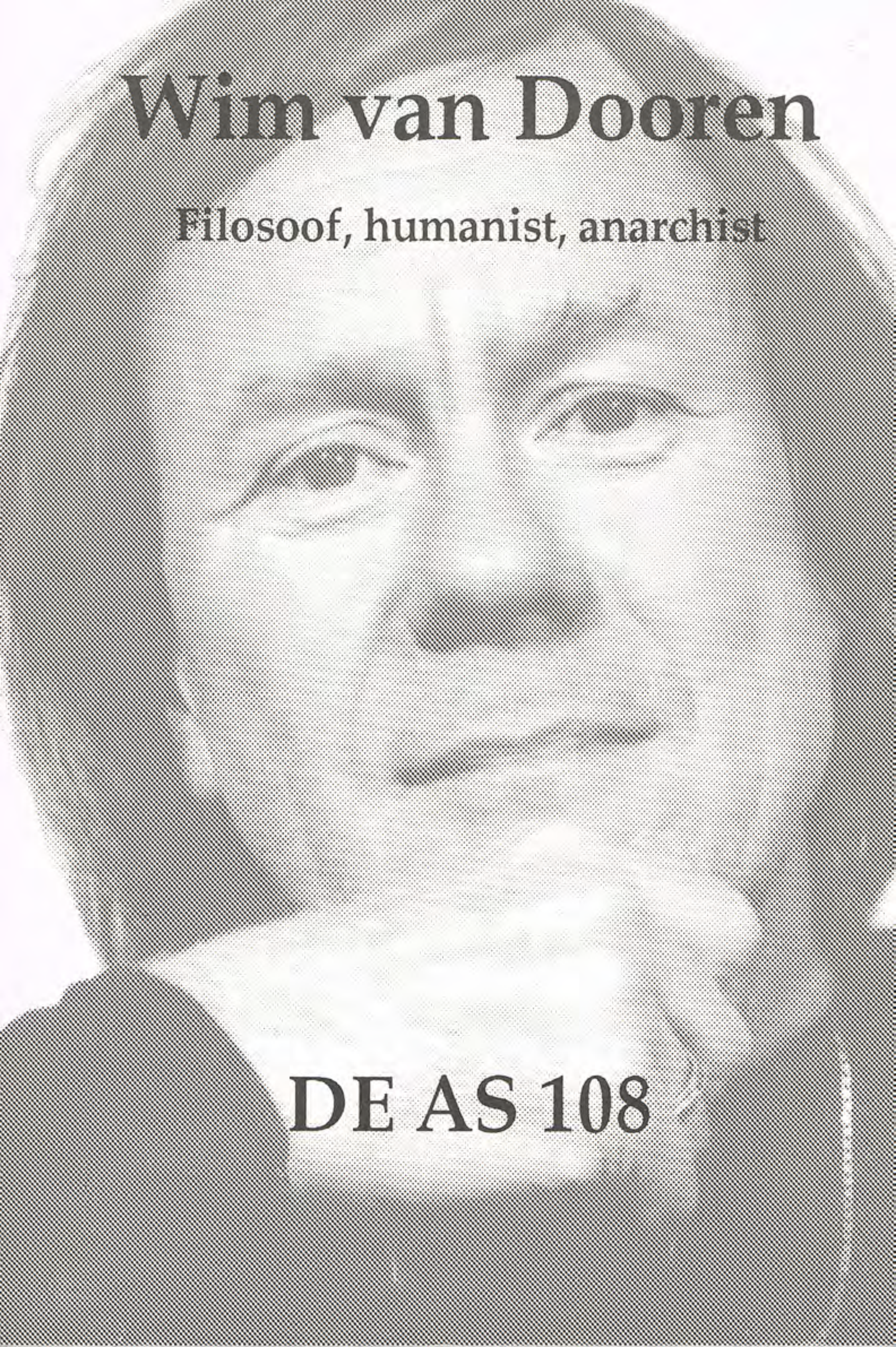

Wim van Dooren

Filosoof, humanist, anarchist

DE AS 108

de AS

anarchistisch tijdschrift

Twee en twintigste jaargang, nr. 108, najaar 1994.
De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: f34,-; buiten Benelux f40,-
Druk: Macula, Boskoop.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.
Verder werkten mee: Tineke Hoff, Wolfgang Schirmacher.

WIM VAN DOOREN FILOSOOF, HUMANIST, ANARCHIST

Cees Bronsveld

Op 17 oktober vorig jaar overleed ex-AS-redacteur Wim van Dooren (1934-1993). Ruim een jaar later verschijnt dit 'Wim van Dooren'-nummer van 'de AS'...

Het is, zoals de lezer spoedig zal opvallen, een ietwat ongebruikelijk nummer geworden. Niet eerder publiceerde de AS zo'n gedetailleerde - en hopelijk 'wetenschappelijke verantwoorde' - bibliografie van een anarchistisch denker.

Toch kan het belang van het werk van de anarchist Van Dooren niet beter tot zijn recht komen dan juist door middel van zijn bibliografie. De lezer wordt dan ook met klem aangeraden deze ietwat uit de hand gelopen aflevering van 'Bladeren' zorgvuldig te bekijken en te proberen om op zijn minst de 'nieuwsgierigmakende' publikaties te pakken te krijgen.[1] Want voor Van Dooren was 'het anarchist zijn' voor alles een houding, een visie op het leven, op mens en maatschappij, die doorgaans ook in zijn publikaties, die niet direct over 'het anarchisme' gingen, tot uitdrukking kwam.

Van Dooren filosofeerde namelijk 'met de hamer', een beeld van Nietzsche waarvan hij ooit een prachtige interpre-

tatie gaf: "Even er tegen aan tikken om te horen of de boel wel inhoud heeft".[2] En hij heeft tegen veel zaken, zoals uit de bibliografie zal blijken, aangetikt...soms 'verpletterend', maar meestal ... mild. Op zijn best was hij wat mij betreft, als hij er in slaagde beide min of meer tegelijk te doen, zoals bijvoorbeeld in zijn opmerking over de calvinistische theoloog Dooyeweerd: "Dooyeweerds eigen werk stak ver uit boven dat van zijn aanhangers".[3]

Iets minder moeite zal de lezer behoeven te doen voor een aantal oudere artikelen van Van Dooren die veelal wel 'het anarchisme' tot onderwerp hadden en die nu voor het eerst in de AS verschijnen.
Artikelen die, hoewel zo hier en daar ongetwijfeld ietwat gedateerd, nog altijd de moeite meer dan waard zijn, al was het maar omdat deze het niet aflatende engagement, ook buiten de kring van zijn directe geestverwanten, van Van Dooren onderstrepen.
Van Doorens anarchistische idealen zijn tenslotte intussen zeker niet verouderd, al was het maar omdat, naar een woord van filosoof Ernst Bloch, dingen die nog nooit geweest zijn, niet kùnnen verouderen.
Van Doorens hier opnieuw afgedrukte Rotterdamse 'Studium Generale'-lezing uit 1980 maakt verder duidelijk hoe dicht Wims filosoof-zijn, zijn humanisme en zijn anarchisme bij elkaar lagen.

Als iets van dit alles duidelijk wordt door kennismaking met het in deze AS gebodene, zou dat, om met Wim te spreken, "mooi meegenomen zijn"...

NOTEN

(1) Zonodig kan de *AS*-redactie de lezer hierbij, op bescheiden schaal, behulpzaam zijn. Men schrijve naar het in het colofon genoemde redactie-adres. Postzegels voor kopieer- en portokosten bijsluiten a.u.b.
(2) Zie nr. 86.5 van de bibliografie.
(3) Zie nr. 77.14 van de bibliografie.

POMPONAZZI, HEGEL, SCHOPENHAUER, BAKOENIN
Open filosoferen met Wim van Dooren
Wolfgang Schirmacher[1]

Hoe komt een internationaal gewaardeerde Hegel-vriend en anarchistische, vrije geest er toe om zich te gaan bezighouden met de Hegel-vijand en mensenverachter Arthur Schopenhauer? Dit raadsel zal men eerst moeten oplossen om enigszins begrijpelijk te maken waarom Wim van Dooren ook als Schopenhauer-kenner bekend werd en waarom er in zijn geschriften invloeden van Schopenhauer aan te wijzen zijn. Er is een zakelijk antwoord, dat Wim zelf in zijn artikel Schopenhauer als Anreger eines offenes Philosophierens *in het tijdschrift* Schopenhauer-Studien *gegeven heeft.*[2] *Wim bekent daar zijn neiging zich door oude thema's tot nieuwe antwoorden te laten inspireren.*

Schopenhauers 'Drehwende' - om Volker Spierlings fraaie term hier te gebruiken - van de verheven geest naar de blinde, in zichzelf verscheurde levenswil als hèt principe van de menselijke existentie, heeft allerlei thema's uit de filosofie in een nieuw licht gezet, thema's die in geschiedenis van de filosofie vóór Schopenhauer in sterke mate taboe waren, maar in feite sinds Schopenhauer in het centrum van de belangstelling staan: sexualiteit, het geweld en de dood. Wat Wim verder in Schopenhauer waardeerde, was het feit dat deze - samen met zijn afvallige 'leerling' Nietzsche - nog altijd tot de meest gelezen Duitse filosofen behoort. Van zijn verzameld werk zijn zelfs verscheidene pocket-edities in de handel.

Deze filosofische teksten van Schopenhauer die door leken, zonder de hulp van vakmensen gelezen en begrepen kunnen worden, hebben de anarchist Van Dooren aangesproken. Desondanks wilde Van Dooren het gezag van de Schopenhauer-interpretaties van de gevestigde 'deskundigen' doorbreken... Geen macht voor niemand: aan deze eis dient men zich dezer dagen, meer dan ooit, in de humaniora[3] - in de sociale en in de zogenaamde geesteswetenschappen - te houden. Het gaat tenslotte om wetenschappelijke disciplines waarvan de invloed groot is en die onze cultuur ordenen en doordrenken. Tegelijkertijd prees Wim, zoals voor hem ook Nietzsche en Marx deden, de 'redelijkheid' van Schopenhauer, die een 'knorrige buitenstaander' (Marx) bleef, die zich nooit zou aanpassen, en die tot in zijn overdrijvingen door en door zich zelf bleef. Right or wrong: mijn leven!

Maar, hoe juist zo'n objectieve reden voor de belangstelling van Wim van Dooren voor Schopenhauer ook was, zo verwarrend en weinig verhelderend is deze ook. Want weliswaar was Wim een succesvolle filosofieprofessor wiens uiterst originele inleiding in de filosofie *Vragenderwijs* vele herdrukken beleefde, toch kan men zich nauwelijks een minder academisch denker voorstellen dan juist Van Dooren. Zeker, Wim beheerste het filologisch-filosofisch handwerk zo

goed als nagenoeg geen ander, maar hij ging absoluut niet in deze rol op. Integendeel, Wim van Dooren was een levendige filosoof, die binnen en buiten het universitaire wereldje, oprecht in alle vragen en problemen geïnteresseerd was - juist als er geen antwoorden op die vragen waren. Filosoferen was voor Wim ook iets persoonlijks, een zaak van de eigen biografie, de meest intensieve manier om zich met zijn eigen tijd bezig te houden. "Filosoferen is zijn tijd in gedachten vangen" heeft Wims eerste filosofische liefde, Hegel, gezegd. Evenwel: deze gedachten mogen wij ons niet door anderen laten influisteren of, erger nog, laten opleggen. Denken, dat deze naam waardig is, is principieel anti-autoritair, kritisch en persoonlijk verantwoord tegelijkertijd.

Intelligentie is voor de filosoof (en de steeds hiermede ook bedoelde filosofe) daarbij slechts een noodzakelijke, geen voldoende voorwaarde. Ook integriteit is natuurlijk uiterst noodzakelijk - berucht zijn immers de ijverige, kerk en staat dienende intellectuelen - maar ook deze eigenschap maakt iemand nog geen filosoof. De eigenlijke filosofische deugd is dapperheid: de moed om iedere gedachtengang tot het einde toe te volgen. De ware filosoof mag "keine Frage auf dem Herzen behalten", om met Schopenhauer te spreken.

Wim bezat deze moed: zowel in zijn werk als in zijn leven. Al bij onze eerste ontmoeting, waarbij hij nauwelijks acht op mij sloeg, sprong mij deze zeldzame eigenschap in het oog. In 1970 namelijk had de toenmalige DDR-regering de doorgaans onder zeer strenge voorwaarden vergaderende Internationale Hegel-Gesellschaft in Oost-Berlijn een weelderig Hegel-congres toebedacht, inclusief staatsbanket en VIP-behandeling voor alle genodigden. De DDR-autoriteiten wilden 'Hegels erfenis' voor zich opeisen en hadden daarom kosten noch moeite gespaard om deze claim 'op wereldniveau' kracht bij te zetten. Daarom ook hadden zij de belangrijkste Hegel-kenners[4], waar ook ter wereld, uitgenodigd, dat wil zeggen voor zover zij lid waren van de Internationale Hegel-Gesellschaft. Persoonlijk kenden die autoriteiten natuurlijk nagenoeg niemand van die Hegel-specialisten: men ging gewoon af op wat men aan namen in de vakliteratuur tegenkwam. En zo gebeurde het dat de kleinburgers van deze tweede Duitse staat met alle daarmee verbonden opvattingen over zeden en fatsoen, zich, op staatskosten, een langharige Van Dooren in tuinbroek èn met gelakte nagels moesten laten welgevallen. Zo'n exotische figuur tussen deze brave borsten in hun slechtzittende pakken, was op zichzelf al een kleine filosofische gebeurtenis! Maar Wim roerde zich natuurlijk ook tijdens de zittingen en verdedigde 'zijn' Hegel tegen de marxistische aanmatiging als zou Hegel slechts een voorloper van het marxisme zijn, die men onder meer 'op zijn kop' zou moeten zetten.

Ik was als vierdejaars-student (en nieuwbakken 'kandidaat-filosoof') aanwezig op dit congres in Berlijn en ging voor alles gebukt onder een nauwelijks overwogen toezegging om voor een verfijnd filosofisch tijdschrift een verslag van dit congres te schrijven.[5] Des te bevrijdender voor mij was Wims optreden, voor alles menselijk, en: even onbekommerd als ernstig.

Ik heb Wim vervolgens op de latere Hegel-congressen - ook bij de congressen die de voorname, in Stuttgart zetelende Internationale Hegel-Vereinigung

organiseerde - steeds weer ontmoet. We ontdekten vrij spoedig dat we meer gemeen hadden dan onze lange haren. Zo heeft zich, van bijeenkomst tot bijeenkomst, een vriendschap ontwikkeld, die er onder meer toe leidde dat Wim mijn in het Duitse tijdschrift *Cult* verschenen filosofische commentaar op het jongerengeweld voor *De AS* vertaalde.[6] In 1982 kwam het vervolgens ook nog tot een intensieve samenwerking toen ik - slechts 38 jaren jong - bij verrassing tot president van het Schopenhauer-Gesellschaft in Frankfort gekozen werd. Want ik had hulp nodig bij de zware taak die ik op mij genomen had om deze traditierijke vereniging, die naast filosofen als Max Horkheimer (1895-1973) ook schrijvers als Wolfgang Hildesheimer[7] en steunpilaren van het 'Bildingsbürgertum' - advocaten, artsen en bankiers - tot haar leden mocht rekenen (ruim een derde van de leden was overigens vrouw), grondig te hervormen. Verjonging, internationalisering en vooral een verandering van het filosofische werk in de richting van een radicale 'tijdskritiek' waren mijn doelstellingen, doelstellingen waarvoor ik mij in Nederland verzekerd wist van de steun van Maarten van Nierop (Amsterdam) en uiteraard van Wim. Beide filosofen gingen de Nederlandse afdeling van het genootschap leiden en hebben ook op deze wijze een tijdkritisch filosoferen à la Schopenhauer bevorderd.

Werd hiermede in beginsel de subjectieve kant van Wims bemoeienissen met Schopenhauer geschetst, volgens mij schuilt in deze schijnbare toevalligheid ook de authenticiteit ervan. Het was vriendschap, deze liefde zonder verlangen en (bijna-) misleiding, die Wim ontvankelijk maakte voor een denker, die hij, zoals menig vakgenoot, lang onderschat had. Wat als vriendendienst en min of meer opgedragen klus begon, werd een ontdekking die Wim des te gemakkelijker viel, daar hij in mij een medestrijder had, die, evenmin als Wim, Hegel verloochenen wilde. Schopenhauer èn Hegel, ze horen domweg bij elkaar, wanneer men de brandende problemen van de tegenwoordige tijd enigszins begrijpen wil. Zie ik het goed, dan hebben wij Hegels vaardigheid nodig om in de geschiedenis tenminste een dialectische zin te ontdekken. Hegels indrukwekkende analyses, zowel in de *Phänomenologie des Geistes* als in de *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, moedigen ons aan de voortgang der vrijheid vastberaden mede vorm te geven.

Maar als correctie op Hegel is Schopenhauers grimmig-realistische kijk op de wereld met zijn ronduit vernietigende kritiek op het vooruitgangsgeloof onmisbaar. Vooral Schopenhauers oproep tot het zelfstandige, eigen denken vormde zowel voor Wims werk als dat van mij voor het genootschap, een leidraad. Onze inspanningen zouden overigens op een nogal turbulente algemene ledenvergadering in 1984 in Frankfurt, waarop ik gedwongen werd als voorzitter af te treden, gestuit worden. Ik ontving het bericht van de groteske actie van de reactionaire 'Schopenhauer-vrienden' tegen de koers die ik had ingeslagen thuis bij Wim, in Utrecht, en gezamenlijk hebben we allerlei tegenacties voorbereid. Want Wim was, zoals ik hier bekend mag veronderstellen, geen wereldvreemde denker, maar een activist. De plannen die wij smeedden, pakten goed uit: de Schopenhauer-Gesellschaft splitste zich op. Vooral de jongere leden bleken onze koers, met een Schopenhauer-Vereinigung als een

'Forum für offenes Philosophieren', nog steeds te willen steunen.
Wim zou tot de oprichters gaan behoren van de Internationale Schopenhauer-Vereinigung[8] en redacteur worden van de *Schopenhauer-Studien.* Hij hielp bij de voorbereidingen van het Schopenhauer-jubileumcongres in 1988 in Hamburg, waaraan 150 deelnemers bijdragen leverden.[9] Het zou een waar 'denkfeest' worden dat door de media als dè gebeurtenis van het Schopenhauer-jaar geprezen werd.
In 1985 verscheen ook Wims Bakoeninstudie[10], waaraan hij lang gewerkt had. Bovendien was hij zich steeds intensiever met Pomponazzi, dat buitenbeentje van de Renaissance-filosofie, gaan bezighouden. Ook begon hij zich voor Arabische filosofie te interesseren. Dit alles stoorde de kleinburgerlijke hokjesgeest van zijn Utrechtse collega's die zich in hun keurig aangeharkte theorietuintjes bedreigd voelden. Kwaadaardige academische intriges zouden er uiteindelijk toe leiden dat Wim zijn docentschap in Utrecht verloor, hoewel hij - of juist omdat hij - zo'n onafhankelijke geest had èn bij zijn studenten zeer geliefd was. Wim leende zich er dan ook niet voor om met vestzak-Machiavelli's en kabouterstrategen ordinaire ruzies uit te vechten. Zijn (onbetaalde) professoraat aan de TU Delft maakte het hem mogelijk om, in onderzoek en onderwijs, een voorbeeldig filosoof te blijven. Zijn laatste werk zou zich richten op de filosofie van de techniek. Op een manier die grootvaders techniekfilosofie ver achter zich liet. Ook hier bleken er raakvlakken met mijn werk[11]: de problemen die hij opwierp, blijven voor een ieder prikkelend en stimulerend.

Wim van Dooren was geen 'künstliches Leben' vergund[12]: zijn dood was niet zelfgekozen, zijn denken was nog niet in vervulling gegaan, zijn leven was nog niet voltooid. Mensen in de eerste wereld mogen tegenwoordig rekenen op zo'n tachtig levensjaren. Als je dan bedenkt hoevelen er zijn die niet in staat zijn de hun gegeven tijd te benutten... Wims dood betekent een menselijke en een filosofische leegte - een leegte die we niet kunnen ontkennen of toedekken, maar wel kunnen wij deze onvermijdelijke leegte vullen met moedige, eigen gedachten. Wim zou zich er op verheugd hebben.

NOTEN

(1) Prof. Schirmacher is filosoof en verbonden aan het Communication Department van de New School for Social Research in New York. Tevens is hij voorzitter van de Internationale Schopenhauer-Vereinigung (vgl. noot 8). Schirmacher schreef dit artikel op verzoek van de *AS*-redactie. De vertaling is van Cees Bronsveld (met dank aan Susann J. Fischer en Aat Brand). Tenzij anders aangegeven zijn de noten van de auteur. - 2. Zie nr. 88.1 van de bibliografie elders in dit nummer. - 3. Schirmacher gebruikte hier de niet letterlijk te vertalen term 'Orientierungswissenschaften' (cb). - 4. Van een vertaling van de Duitse gewoonte - in onder meer (?) Berlijn is er zelfs sprake van wettelijke verplichting! - om systematisch, overal waar mogelijk ook de vrouwelijke variant van een persoonsaanduiding in de tekst te geven, heb ik afgezien. De lezer gelieve daar waar nodig steeds hij/zij enz. te lezen (cb). - 5. Vgl. W. Schirmacher, 'Theorie und Praxis. Bericht vom Internationalen Hegel-Kongreß in Ost-Berlin', in: *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 25 (1971). - 6. Zie nr. 81.17 van de bibliografie elders in dit nummer. - 7. Wolfgang Hildesheimer (1916-1991), schrijver, bekritiseert in zijn werk - onder meer in 'Paradies der falschen Vögel' (1953) en 'Tynset' (1965) - 'het valse' in de moderne samenleving. Zijn Mozart-bografie (1977) veroorzaakte enige sensatie: het genie Mozart werd

als een 'gewoon mens' neergezet. Hildesheimer wordt wel vergeleken met Beckett en Ionesco. (cb). - 8. Info: Internationale Schopenhauer-Vereiniging, Forum für offenes Philosophieren, Hallerstraßer 20, D-20148, Hamburg. - 9. Alwaar ook de vertaler dezes door Wim van Dooren gevraagd was een paper te presenteren over 'Schopenhauer und die Soziologie'. Van een presentatie van deze paper is het door omstandigheden toèn niet gekomen (cb). - 10. Zie nr. 85.1 van de bibliografie elders in dit nummer. - 11. Zie mijn *Technik und Gelassenheit* (1983) en *Ereignis Technik* (1990). - 12. Vgl. W. Schirmacher, 'Nach dem Weltgericht: Hegel als Philosoph des künstlichen Lebens'; lezing op het XX. Internationale Hegel-congres te Boedapest, augustus 1994. (Schirmacher probeerde hierin Hegel te actualiseren op een manier die, zo vermoedt Schirmacher, "bij Wim ongetwijfeld in de smaak zou zijn gevallen". De lezing zal waarschijnlijk gepubliceerd worden in het nog te verschijnen *Hegel-Jahrbuch* 1994, cb).

WIM VAN DOOREN
Gesprek met een relativerend anarchist
Cees Bronsveld[1]

Wim van Dooren, filosoof te Utrecht en Delft, en, zo zullen de meeste anarchisten onder ons hem kennen, jarenlang redacteur van het anarcho-socialistische tijdschrift De AS. *Van Dooren promoveerde in 1965 op het proefschrift* Het totaliteitsprincipe bij Hegel en zijn voorgangers, *schreef een succesvolle inleiding in de systematische wijsbegeerte (*Vragenderwijs, *1974), talloze artikelen en een boekje over* Dialectiek *(1977). 'Is het van belang om in een interview eerst meer over 'de persoon' Van Dooren te weten te komen?' Het was de eerste vraag die ik Wim zelf voorlegde. De overweging daarbij: Filosofen plegen dit soort persoonlijke vragen nogal eens ontkennend te beantwoorden of te ontwijken. De Franse filosoof Foucault bijvoorbeeld vindt biografische gegevens volstrekt niet ter zake doen terwijl de 'dadaïst' Paul Feyerabend een redacteur van het Duitse anarchistische* Unter dem Pflaster liegt der Strand, *Hans Peter-Duerr, ooit een horoscoop opstu urde in plaats van de gevraagde biografische gegevens....*

Van Dooren: "Tja... ik wil mijzelf niet met de mensen die je noemde vergelijken, maar goed: ik kan mij de reacties op de vragen naar hun persoonlijk leven wel voorstellen, gegeven de filosofische posities die zij innemen. Zelf ben ik geneigd de kant van Foucault op te gaan. Het leven van een filosoof die theorieën bedenkt, is filosofisch tenslotte veel minder belangrijk dan die theorieën zelf. Ach... soms is het natuurlijk wel aardig om er iets over te weten, het kan een standpunt dat iemand inneemt soms enigszins begrijpelijk maken. Het grote gevaar is alleen dat men al gauw gaat zitten verklaren, zo van 'kijk e's, die heeft vroeger theologie gestudeerd' - zoals in mijn geval dus - 'nou, dan begrijp ik het al, weer zo'n dominee' - terwijl ik dat niet ben en ook nooit geweest ben."

Van Dooren begon zijn theologie-studie zoals hij zegt "op een zwakke geloofsbasis". Na zijn afstuderen, in 1958, werd hij lid van het Humanistisch Verbond. Is een theologiestudie soms een goede manier om van je geloof af te komen?

"Nee, die indruk heb ik in het algemeen niet. Integendeel. Theologen zien, vreemd genoeg, veel minder dan anderen de relativiteit in van hun geloof. Neem nou zo'n vak als godsdienstgeschiedenis: als je daar toch studie van maakt, dan zou je toch moeten inzien dat het volslagen toevallig is dat je christen bent en geen islamiet! Maar theologie is in de praktijk veel meer een wetenschap van God geworden dan een wetenschap van de godsdienst, terwijl dat, niet alleen volgens mij, maar ook volgens het Academisch Statuut van 1876 waarbij dat allemaal geregeld werd, precies andersom zou moeten zijn."

Ben je het dan eens met Piet Grijs die een tijdje terug in Vrij Nederland voorstelde dat, als er dan toch bezuinigd moet worden op het hoger onderwijs, er dan maar met de opheffing van de theologische faculteiten begonnen zou moeten worden, omdat die theologen - aldus Grijs - toch alleen maar onzin produceren?

"Nou, daar kan ik niet zomaar ja of nee op antwoorden. Voor mij hoeven er natuurlijk niet zo nodig meer dominees of pastoors te worden opgeleid, maar aan de andere kant vind ik veel onderdelen van de theologiestudie heel legitiem en, zeker cultureel gezien, ook best belangrijk. Misschien zou het goed zijn om de discipline en de studie op te splitsen: bijbelstudie zou bij Hebreeuws en Grieks kunnen worden ondergebracht, kerk- en godsdienstgeschiedenis natuurlijk bij geschiedenis, enzovoorts. Want, en dat ben ik dan denk ik met Grijs eens, het geheel heeft natuurlijk een bepaalde tendens die ik afwijs. Toch vond ik mijn eigen studie destijds heel waardevol en ik heb er later, toen ik voor het Humanistisch Verbond de contacten met de kerken ging doen, veel aan gehad. Volgens mij zouden meer ongodsdienstige mensen zich met theologie moeten gaan bezighouden: een heleboel van belang zijnde informatie die bijvoorbeeld een activiteit als bijbelkritiek oplevert blijft nu beperkt tot een kleine kringetje, een kringetje van gelovigen wel te verstaan"

Dateert je belangstelling voor Hegel en het anarchisme, twee belangrijke thema's in je latere werk, ook al uit je studententijd?

"Ja, in zekere zin wel. Wat dat anarchisme betreft: ik was als student geabonneerd op bladen als *Recht voor Allen*, *Vredesactie* en *Militia Christi*, het blad van Kerk en Vrede. Ik zat ook met een aantal medestudenten in een antimilitaristisch werkgroepje - ik hoefde als theoloog trouwens niet in dienst: dat was mooi meegenomen! - en via dat antimilitarisme ben ik in aanraking gekomen met het anarchisme en tja, dat is eigenlijk altijd een tijdje blijven doorsudderen. En ach, achteraf kan ik denk ik wel zeggen dat ik altijd wel allergisch voor gezag geweest ben, op de middelbare school al, enzo.

Hegel is een ander verhaal. Met zijn werk maakte ik rechtstreeks via mijn studie theologie kennis. Mijn hoofdvak, godsdienstfilosofie, was in de praktijk gewoon geschiedenis van de filosofie en zodoende maakte ik kennis met het Duitse idealisme, dat wil zeggen met het werk van Kant tot en met Hegel. Een extra stimulans om mij wat meer met Hegel te gaan bezig houden, was het feit dat mijn hoogleraar, Oosterbaan, Hegel naar mijn smaak in een wat al te christelijke richting geïnterpreteerd had en daar was ik het hoegenaamd niet mee eens."

Na zijn theologie-studie verhuisde Van Dooren naar Utrecht waar hij filosofie en

Duits studeerde. In 1961 behaalde hij zijn doctoraal, hij was vervolgens enkele jaren leraar Duits in Gouda en werd, na zijn promotie, medewerker aan het Filosofisch Instituut in Utrecht, waar hij zich zou gaan bezighouden met de geschiedenis van de nieuwere wijsbegeerte. In 1966 werd hij benoemd als bijzonder hoogleraar filosofie aan de TH Delft, vanwege de humanistische Stichting Socrates. De leerstoel waarop hij toen zijn voorganger prof. Van der Wal opvolgde, was in de jaren vijftig opgericht na lang aandringen van het Humanistisch Verbond dat, net als de protestanten en de katholieken, ook aan een aantal universiteiten en hogescholen bijzondere hoogleraren wilde benoemen. In zijn inaugurele rede 'De vrijheid van de filosofie en de gebondenheid van de filosoof' benadrukte Van Dooren echter dat hij in Delft niet zozeer 'het humanisme' zou gaan prediken.

"Ik heb in die rede getracht duidelijk te maken dat filosoferen een activiteit is. Het is het nadenken over, het analyseren van allerlei levensbeschouwelijke, maatschappelijke en wetenschappelijke inzichten. De inzichten die een filosoof zelf daarbij heeft, mogen daarbij geen hoofdrol spelen. Een filosoof hééft natuurlijk wel zijn eigen inzichten maar je moet onderscheid blijven maken tussen filosoferen als activiteit en de levensbeschouwing van de individuele filosoof. 'Humanistische filosofie' bestaat volgens mij net zo min als 'anarchistische filosofie'.

In hoeverre wordt die 'vrijheid van de filosofie' evenals die van 'de wetenschap' nu eigenlijk bedreigd door bezuinigingen - en wat niet al - die voor de deur staan? En wat te denken van het verschijnsel 'onderzoek in opdracht' dat je meer en meer gaat zien: krijgen staat en bedrijfsleven daardoor niet een steeds grotere greep op het wetenschappelijk onderzoek?

"Nou, laat ik vooraf zeggen dat er van mij best wel eens kritisch gekeken mag worden naar wat de dames en heren wetenschappelijke ambtenaren zoal uitvoeren. Er is wat mij betreft ook niets tegen een zekere taakverdeling tussen een aantal instituten. Nu zijn er vaak dubbele posten zonder dat je daar ook maar iets van merkt, laat staan last van hebt. En wat dat onderzoek-in-opdracht betreft: ik weet het eigenlijk niet of dat nu altijd zo bedreigend is. Veel van dit type onderzoek in de sociale wetenschappen stelt gewoon niks voor. De resultaten kunnen wel eens politiek gebruikt worden, dat is waar. Je had een tijdje terug dat onderzoek onder de Amsterdamse bevolking over de kraakbeweging. De onderzoekers stonden daar positief tegenover, 'dus', denk ik dan, wees hun onderzoek uit dat de Amsterdamse bevolking daar in meerderheid ook zo over dacht. Een ander mooi voorbeeld was een onderzoekje onder de bezoekers van een gesubsidieerde sterrenwacht. Er moest een x-aantal procent bezoekers tot de lagere inkomensgroepen behoren, anders zou de subsidie worden ingetrokken. Nou, geen nood, dat werd dus even wetenschappelijk aangetoond. Volgens mij heeft dat soort onderzoek slechts effect op de korte termijn. De onderzoekers zelf hebben er in ieder geval bitter weinig aan. Veel ernstiger is denk ik dat door de rol van de staat en het bedrijfsleven als geldschieter bepaalde zaken helemaal niet meer onderzocht zullen worden. Onderzoek kost nu eenmaal een hoop geld."

Maar of die vrijheid van onderzoek nu wel of niet bedreigd wordt, de wetenschap zelf kan de vrijheid ook bedreigen. Het belang van het essay van Paul Feyerabend, Hoe

verdedigen wij onze samenleving tegen de wetenschap, *werd geïllustreerd door Van Doorens scherpe kritiek op Rietdijk*[2] *die het presteerde te beweren dat het allemaal een stuk beter zou gaan in Nederland als 'de bekwaamsten en de besten' het voor het zeggen kregen. Niet voor niets verzette Bakoenin zich tegen Marx' wetenschappelijke socialisme. Vreemd genoeg signaleerde Van Dooren dit soort ideeën ook in een - in velerlei opzichten met het anarchisme verwante - club als De Vrije Gedachte.*

"Er zijn in De Vrije Gedachte een aantal lieden die nog een negentiende-eeuws vertrouwen hebben in de Rede en de Wetenschap. Met hoofdletters wel te verstaan. Zij zien de rede als hèt geneesmiddel tegen allerlei vormen van bijgeloof en vooroordelen. Zo'n houding is volgens mij soms zo dogmatisch, zo weinig relativerend dat die in feite op hetzelfde neerkomt als het 'wij hebben gelijk en verder niemand' dat menige godsdienst kenmerkt. En is die strijd tegen de godsdienst zo onder de hand niet gestreden? Zo'n actie als 'God van de rand' waar de vrijdenkers nu mee bezig zijn, ik kan dat niet anders zien dan zo iets als 'je moet toch eens wat'. En ach, God, geld, en kapitalisme: dat past toch eigenlijk prima bij elkaar!? Anderzijds heeft De Vrije Gedachte zeker ook zijn positieve kanten. Met mensen als Holterman, Radius en Ramaer die voor de vrijdenkers actief zijn, kan ik het, zoals je begrijpen zult, prima vinden. En vergelijk De Vrije Gedachte eens met het Humanistisch Verbond? Het HV kiest geen positie en is eigenlijk ook niet relativerend. Het HV is een middenclub zonder veel politiek gezicht."

In welke zin ben je zelf eigenlijk politiek actief of actief geweest? Je bent in 1975 bij de AS gekomen. Ik neem aan dat ze je niet zomaar gevraagd zullen hebben. Wat deed je daarvoor zoal?

"Nou, voor mij persoonlijk zijn de jaren zestig nogal van belang geweest. In de periode tussen pakweg 1965 en 1970 holde ik van het ene naar het andere. Ik vond bijvoorbeeld dat er in de ideeën van D66 waardevolle dingen zaten: zowel wat betreft de interne partij-organisatie - voor zover je toen al van een partij kon spreken - als in de voorstellen die D66 deed voor allerlei staatsrechtelijke vernieuwingen. Wat dat eerste betreft: in het begin was het zo dat de plenaire vergadering alle beslissingen nam. Iedereen die zin had om die vergaderingen bij te wonen, kon meebeslissen. D66 was bewust niet zo hiërarchisch opgezet als de (andere) politieke partijen, met vertegenwoordigers van vertegenwoordigers enzovoorts. Nou, en die gekozen burgemeester, het districtenstelsel waarbij echt sprake zou zijn van afgevaardigden, dat waren nieuwe en belangrijke ideeën in de Nederlandse politiek. Het is alleen fout gelopen, zowel met die ideeën als met D66 eigenlijk. De staatsrechtelijke voorstellen zijn verzand in de staatscommissie-Donner en tja, D66 zou moeten zijn opgeheven. Want er was afgesproken: òf de idealen zouden verwezenlijkt worden en dan zou D66 overbodig geworden zijn, òf de ideeën zouden het niet halen en ook dan zouden ze er mee ophouden. Er is toen op een vergadering, begin jaren zeventig geloof ik, nog over gestemd maar hoewel een meerderheid voor opheffing was, werd de statutair vereiste tweederde meerderheid niet gehaald. Ik heb toen bedankt en heb me er verder niet meer mee bemoeid. Nou, en verder deed ik het een en ander voor het Humanistisch Verbond, dat noemde ik al. Ik ben ook nog

voorzitter geweest van de Stichting Correlatie, waarbij anderen overigens het werk deden. En ik kreeg uiteraard ook te maken met de studentenbeweging, zij het niet als student maar als medewerker. Al met al hebben de zestiger jaren in ieder geval mijzelf veranderd. Ik ben anders gaan leven, denk ik, anders gaan lesgeven ook."

Maar zijn er volgens jou nu wel of niet belangrijke maatschappelijke veranderingen geweest? Zo zijn er sociologen die beweren dat er after all weinig veranderd is. Het zou zelfs om een mythe gaan.....

"Ik geloof wel degelijk dat er toen veel veranderd is. Ik heb dat eigenlijk al een beetje aangegeven. Er zijn een heleboel mensen aan het denken gezet en er is, om maar eens wat te noemen, op de universiteit heel wat in positieve zin verbeterd. Feit is wel dat dat allemaal zo geleidelijk aan weer is teruggedraaid. Ik vraag me hierbij eigenlijk steeds af waarom dat toen niet en nu wel gepikt wordt. Van een studentenbeweging merk je eigenlijk nooit meer iets. Ja, en dan kun je natuurlijk zeggen: dat moet je dialectisch zien, dat is een golfbeweging in de geschiedenis, dat komt allemaal - op een andere manier - wel weer terug... maar ja, dat verklaart natuurlijk ook niks. Het enige wat je kunt doen, is hopen dat zoiets als 'de zestiger jaren' weer terug komt. Nou, en verder denk ik dat een aantal anarchistische opvattingen door dit alles aardig geïllustreerd worden: om echt iets te veranderen, zal er meer moeten gebeuren dan wat vooruitgang afdwingen bij gezaghebbers, op de universiteit of waar dan ook. Die gezaghebbers zijn namelijk ook in de jaren zestig niet verdwenen en die hebben, zoals we gezien hebben, een hele lange adem".

In hoeverre zie je mogelijkheden om binnen de bestaande politieke structuren actief te zijn? Ik denk aan Thom Holterman, die zit of zat voor de PvdA in de gemeenteraad, en - een standaardvraag bijna - ga jij altijd stemmen?

"Nou, laat ik voorop stellen dat Nederland in politiek opzicht een land is waar het zeker uit te houden is. Beter is het voor zover ik weet nergens. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat het niet beter kan: het kan volgens mij zelfs veel beter. Stemmen doe ik altijd wel, al was het maar uit een soort folklore en ach, misschien heeft het als een massaal soort opiniepeiling nog wel zijn nut ook. Met het passief kiesrecht - het gekozen worden - ligt het naar mijn idee toch wat anders. Als gekozene - tussen aanhalingstekens vaak - kun je soms wel enige invloed uitoefenen, afhankelijk van het niveau waarop je zit. Maar naarmate je meer invloed kunt uitoefenen, ga je je ook méér vereenzelvigen met het gevestigde gezag en doe je er op een bepaald moment niets meer tegen. Ik heb zelf op de universiteit - heel in het klein natuurlijk - net zo'n tragedie meegemaakt die je in de gevestigde politiek maar al te vaak ziet. Op een gegeven moment was ik namelijk als vertrouwensman van de studenten in het faculteitsbestuur gekozen. Ik ben er op een gegeven moment maar weer uitgestapt omdat de studenten mij volslagen wantrouwden.

Ik vind het dan ook ontzettend moeilijk om uit te maken wat je nu nog net wel en wat je toch beter maar net niet moet doen. Ik geloof overigens dat je ook niet altijd en overal met het veranderen van structuren moet bezig zijn. Mensen die ergens het slachtoffer van zijn of dreigen dat te worden, daar moet je je, zo mogelijk, voor inzetten. Dat is dan misschien niet revolutionair of zoiets, maar

dat moet je wel doen. Maar als humanistisch raadsman heb ik bijvoorbeeld wel in de gevangenis maar bewust nooit in de krijgsmacht gewerkt. In het leger ga je je, ook als je daar als raadsman werkt, te gemakkelijk identificeren met een systeem dat je, zoals ik, principieel afwijst. Aan de andere kant besef ik ook dat die raadslieden in de krijgsmacht best wel eens kritisch kunnen zijn, zij zijn tenslotte niet verantwoordelijk voor het gevoerde beleid."

En politieke actie buiten de gevestigde kanalen, hoe sta je daar tegenover? Zelf houd je je alleen met de theorie bezig?

"Tja, dat laatste is waar en dat zou een terecht verwijt kunnen zijn. Het moet alleen allebei gebeuren, denk ik. Actievoeren en theorievorming zijn beide belangrijk. Ikzelf ben denk ik geschikter voor die theoriekant. Ik ben niet zo iemand die een helm opzet en aan kraakacties gaat meedoen of zo."

Het zou te ver voeren om hier uitgebreid in te gaan op je werk als filosoof, maar misschien kun je aangeven waarom bijvoorbeeld Hegel, uit wiens Phänomenologie des Geistes *je kort geleden fragmenten in het Nederlands vertaalde en publiceerde, voor jou en wellicht voor het anarchisme zo belangrijk is. Want Hegel beïnvloedde niet alleen Marx maar ook Bakoenin en wie weet ook Proudhon. Alexander Herzen zal de dialectiek ongetwijfeld niet voor niets 'de algebra van de revolutie' genoemd hebben. Maar kun je ook zonder 'de dialectiek'? Iemand als C. Wright Mills, zoals je weet bepaald geen conservatief socioloog, beschouwde dialectiek als 'either a mess of platitudes, a way of double talk, a pretentious obscurantism'...*

"Het belang van de dialectiek, voor zover je overigens van 'de' dialectiek kunt spreken, is denk ik allereerst datgene wat ik al heb aangegeven toen we het over de vrijdenkerij hadden. Immers. als dialecticus weet je dat je stellingnames reacties, 'negaties' heet dat bij Hegel, oproept en daar kun je dan rekening mee houden door je standpunt, dat best duidelijk mag en ook moet zijn, te relativeren. In de tweede plaats kan de dialectiek een instrument zijn om iets meer dan anderen, hoeveel meer kan ik eigenlijk niet precies zeggen, te begrijpen van maatschappelijke en historische processen. Ik denk dat ik iets meer zie van allerlei samenhangen als ik de analyses lees van Hegel en Adorno, de twee belangrijkste dialectische filosofen volgens mij, en dat ondanks het moeilijke taalgebruik waar je doorheen moet, dan als ik mensen lees die alleen maar een pure beschrijving geven. Maar natuurlijk heeft Wright Mills gelijk genoeg: bij velen ontaart dialectiek in een woordenspel, in het optrekken van een rookgordijn, vooral bij de 'diamat'-aanhangers, de orthodoxe marxisten dus, maar zij zeker niet alleen, helaas."

Ik zag trouwens dat je je artikelen in De AS *ook opvoerde op allerlei 'officiële', wetenschappelijke publikatielijsten.*

"Jazeker! Ik vind dat die daar wel degelijk bij horen. Goed, ik schrijf in *De AS* misschien wat populariserender dan ergens anders maar het zijn toch niet zomaar politieke stukjes. Ze moeten wel wat met mijn vak te maken hebben en ik werk dan ook niet aan elk AS-nummer mee. Ik vind trouwens dat filosofen, evenals vele andere academici, zich veel te weinig met dit soort zaken bezig houden. Het hoort er volgens mij echt bij. Bovendien, alleen maar Kant en Hegel lezen en daar over publiceren, dat zou ik niet kunnen. Mensen die dat doen, daar heb ik toch eigenlijk wel bezwaar tegen... Nou, eigenlijk ook nog

niet eens. Dat is ook niet gek, zolang het er maar niet te veel zijn. Een beetje arbeidsverdeling, daar is tenslotte niets op tegen. Aan de ander kant vind ik ook dat je het niet te lang moet doen, je moet niet te lang bij een of ander blad blijven hangen. Ik denk dat ik daarom mijn langste tijd bij de AS ook al wel weer gehad heb. Niet omdat ik ruzie heb of zo, maar omdat ik vind dat als het even kan je dit soort activiteiten moet kunnen overdragen. De dingen die ik zelf schrijven wil, die kan ik ergens anders ook wel kwijt."

Houd je je behalve met de theorie van het anarchisme er ook nog op een andere manier mee bezig?

"Laat ik beginnen met op te merken dat je het verschil tussen theorie en praktijk niet moet overdrijven. Bewustwording is hoe dan ook belangrijk mij dunkt. Het klinkt misschien wat zot, maar ik denk dat mijn medewerking aan de AS zinvoller is dan mijn eventuele deelname aan allerlei acties. Allereerst omdat ik niet geloof dat je met allerlei hardhandige acties mensen bewust maakt. Natuurlijk besef ik ook dat het effect van mijn werk niet spectaculair is. Want: hoeveel studenten bereik je, hoeveel mensen lezen de AS? Maar het is wel belangrijk dat er een blad als de AS is. Het wordt dezer dagen bijvoorbeeld druk gelezen op sociale academies. Die willen dan gewoon wat algemene informatie over het anarchisme, nou die studenten kunnen dan in de AS zeker wat van hun gading vinden. Tja, de AS-redactie wordt door redacties van andere periodieken nogal eens 'salonanarchisme' verweten. Het probleem daarbij is dat een heleboel mensen die denken dat ze wel flink aan de anarchistische weg timmeren in feite ook weinig tot stand brengen. Vele acties hebben volgens mij ook geen enkele zin. Zo'n demonstratie als verleden jaar op 21 november was in feite overbodig. Iedereen was zo'n beetje al overtuigd. Aan de ander kant krijg je voor echt nieuwe ideeën zo weinig mensen op de been dat dat ook al bij voorbaat zinloos lijkt. In het algemeen denk ik daarom dat demonstraties alleen maar de feitelijke onmacht illustreren en ik denk dat ze doorgaans alleen effect kunnen hebben als het om meer beperkte, plaatselijke belangen gaat, zoals verleden jaar hier bij Utrecht, bij Amelisweerd. Bij grotere demonstraties zie je vaak dat ze in feite van bovenaf gesteund worden, en dan zie je gebeuren wat Marcuse ooit repressieve tolerantie noemde: uiteindelijk wordt de bestaande staatsorganisatie er alleen maar door versterkt. Ook zie je voortdurend dat die actiemodellen verschuiven. Bedrijfsbezettingen e.d. bijvoorbeeld horen tegenwoordig bij het normale actiemiddelenpakket van de vakbonden."

Maar kraakacties dan, die zijn toch van een geheel andere orde?

"Inderdaad, voor kraakacties geldt iets anders. In de allereerste plaats vind ik het ontstaan van de kraakbeweging een belangrijke ontwikkeling: volgens mij is het een nieuwe vorm van een revolutionaire beweging die we nog niet eerder gezien hebben. Het kraken wijst volgens mij op een zeer serieus te nemen potentieel dat in plaats is gekomen van de revolutionaire bewegingen die er vroeger waren. Zat het verzet vroeger vooral op de 'werkplek', tegenwoordig zit het veel meer op de 'woonplek'. Het conflict waar het om gaat, is bovendien het enige dat niet door de bestaande orde is ingekapseld. Dat is denk ik dan ook de reden dat er zo

hard tegen op getreden wordt - dat gebeurt echt niet omdat de burgemeester een slapeloze nacht had of anderszins niet in zijn humeur was of zo. De kraakbeweging vormt een wezenlijke bedreiging, in feite is het op dit moment de enige bedreiging van ons maatschappijtype. Het gaat tenslotte niet om wanbeleid, want dat zou nog omgezet kunnen worden in goed beleid, maar het gaat om structurele zaken, om misstanden die inherent zijn aan onze maatschappij.
Na dit heel duidelijk gezegd te hebben, is mijn kritiek op de mensen die binnen die kraakbeweging actief zijn, dat ze niet 'totaal' genoeg optreden. Zij ageren in feite alleen maar tegen een bepaalde - zij het fundamentele - misstand. Neem nu die veldslag op de Overtoom een paar jaar terug, toen had je zo'n actieleider die heel uitdrukkelijk zei dat-ie geen anarchist was. Nu kan mij dat etiket verder weinig schelen maar hij meende het ook: hij wilde alleen maar zorgen dat dit soort misstanden zouden verdwijnen. Hoewel het dus objectief gezien een belangrijke beweging is, is het in het bewustzijn van de mensen die er binnen actief zijn slechts een deelbeweging. Aan de andere kant is dat natuurlijk ook de zwakte van de anarchistische beweging, voor zover je daar in Nederland überhaupt van kan spreken, dat die niet in staat is dat allemaal en beetje te integreren. In feite kan die beweging ook niet veel meer dan ik, je solidair voelen. Het wordt allemaal door de mensen zelf, ter plekke, spontaan georganiseerd. Er steekt geen organisatie achter: dat zouden ze op het Amsterdamse stadhuis of in Den Haag wel willen! Er zijn natuurlijk wel contacten, maar allemaal van onderop, en dat is natuurlijk ook een pluspunt."

Dan is er natuurlijk ook nog het argument dat krakers door zogenaamde 'harde acties' hun eigen glazen ingooien. De beweging wordt gecriminaliseerd. 'De verwording van een sociale beweging' kopte Het Parool een tijdje terug...

"Dat vind ik net zo'n vreemd argument als het argument dat krakers zouden voordringen op de woningmarkt, mensen die al jaren op een wachtlijst staan verder naar achteren duwen in de rij van woningzoekenden."

Je vindt dus niet dat krakers moeten proberen te voorkomen dat zij gecriminaliseerd worden?

"Nee, dat kun je misschien wel proberen maar dat lukt niet. Daar heeft Marcuse ook aardige dingen over gezegd. Binnen een bestaande situatie is een revolutie nooit legaal, nooit moreel. Juist als je tegen die bestaande orde ingaat wordt je natuurlijk door die orde gecriminaliseerd. Dat spreekt vanzelf: anders ging je er ook niet genoeg tegen in! Daar moet je dan ook geen traan om laten, natuurlijk gebeurt dat! Omgekeerd moet je volgens mij ook niet, zoals bijvoorbeeld *De Groene* dat deed, de burgemeester gaan criminaliseren. Zo'n burgemeester neemt nu eenmaal altijd verkeerde maatregelen, die hoort daar gewoon niet te zitten. Of die nu het ene laatje opentrekt of het andere. Ik vind het een beetje onzin om te gaan roepen van "het was zo'n goede burgemeester maar nu doet-ie het fout!"

Ik vind het ook altijd merkwaardig als de dag- en weekbladen de publieke opinie als een min of meer hard 'feit' gaan hanteren, tegen de kraakbeweging in. Daar zijn zeker de opiniebladen volgens mij niet voor...

"Nou, het hangt er maar van af hoe ver je daar in gaat. De Baader-Meinhofgroep ging toch wel te ver. Die voerden zulke harde acties en daarbij op zichzelf

ook nog zulke zinloze acties ze op die manier de publieke opinie helemaal tegen zich kregen, wat volgens mij niet nodig was geweest".

Waar trek je dan de grens?

"Ik denk dat het belangrijk is twee soorten acties uit elkaar te houden. Acties die direct het beoogde doel realiseren, bijvoorbeeld het bezetten van een leegstaand pand. Maar er zijn ook acties die tot doel hebben mensen wakker te schudden, door het plaatsen van een bom in een warenhuis, zoals de Baader-Meinhof-groep deed. Daar is geen enkel direct doel mee gediend, de idee is dat mensen zich gaan afvragen van 'go, waarom doen die mensen dat?' Met deze tweede soort moet je volgens mij veel voorzichtiger zijn. Bij de eerste soort acties, zoals het kraken van een huis, is het uiteindelijk ook je eigen zaak, dat is iets heel anders, juist ook omdat het samenvalt met een maatschappelijk probleem. Die samenhang is overigens ook om een andere reden nog interessant: het verklaart ook de kracht van die beweging: een persoonlijk belang valt samen met een maatschappelijk belang.

Het verrassende voor mijzelf tot slot is dat ik mij onlangs herinnerde dat halverwege de jaren zeventig op colleges zei dat er voorlopig in Nederland absoluut geen revolutionaire ontwikkelingen te verwachten waren. De arbeidersbeweging wàs tenslotte helemaal ingekapseld en nu zie je dan, op een totaal onverwachte plek weer fundamenteel verzet ontstaan. Er blijken in onze maatschappij tòch meer mogelijkheden voor verandering te zijn dan ik ooit gedacht heb."

NOTEN

(1) Deze tekst is gebaseerd op twee gesprekken die ik op 11 september en 14 oktober 1982 in Delft met Van Dooren voerde. De tekst werd door Van Dooren 'goedgekeurd' en ter publikatie aangeboden aan *De Vrije Socialist*. Er bleek geen belangstelling voor te bestaan. Een enigszins bewerkte versie werd aangeboden aan *Hervormd Nederland*, hetgeen evenmin tot een publikatie leidde. In de periode van het interview was schrijver dezes als dienstweigeraar werkzaam op André Köbbens Centrum voor Onderzoek Maatschappelijke Tegenstellingen (RU Leiden) en begeleidde daarnaast voor Van Dooren een aantal filosofie-werkgroepen aan de TH Delft.

(2) Zie nr. 72.4 van de bibliografie elders in dit nummer.

* In het bovenstaande interview kwam slechts een fractie van Van Doorens maatschappelijke activiteiten en functies ter sprake. Op verzoek van de *AS*-redactie stelde Tineke Hoff onderstaand biografisch overzicht samen.

14-6-1934	geboren in Den Haag, Kranenburgseweg 5. Jongste kind in een gezin van 5 kinderen. Vader was hoofd van een christelijke MULO-school en stamde evenals de moeder uit een onderwijzersgezin. Wim werd in christelijke zin (Ned.Hervormd) opgevoed.
1946(?)-1952	gymnasium (alpha).
1952-1958	studie theologie (GU Amsterdam), 1955: candidaats, 1958 cum laude doctoraal
1958-1961	studie filosofie met bijvak Duits (RU Utrecht en Göttingen)
1965	promotie op 'Het totaliteitsbegrip bij Hegel en zijn voorgangers'
17-10-1993	overleden te Utrecht

werkzaamheden:

1958-1962	assistent RUU faculteit Letteren en Wijsbegeerte

1960-1967	(vrijwillig) geestelijk raadsman van het Humanistisch Verbond in het Huis van Bewaring I te Utrecht
1961-1962	leraar Duits aan Stedelijk Gymnasium Utrecht
1961-1966	leraar Duits aan Coornhertgymnasium te Gouda
1962-1969	docent filosofie Humanistisch Opleidings Instituut
1963-1971	hoofdbestuurslid van het Humanistisch Verbond (vanaf 1967 als algemeen secretaris)
1963-1968	wetenschappelijk medewerker filosofie RUU
1964-1969	lid bestuur Humanistisch Opleidings Instituut
1965-1967	secretaris Humanistische Werkgroep 1966-1971 Secretary for Dialogue in de Board van het IHEU
1966-1993	redactielid *Wijsgerig Perspectief*
1966-1993	bijzonder hoogleraar filosofie TH Delft, in het bijzonder met betrekking tot de humanistische levens- en wereldbeschouwing
1967-1971	vertegenwoordiger van Humanistisch Verbond bij het pastoraal concilie R.K.Kerk
1967-1972	curator Internationale School voor Wijsbegeerte
1968-1974	redactielid *Internationale Dialog Zeitschrift*
1968-1970	vertegenwoordiger Humanistisch verbond in contact IHEU/marxisten
1968-1970	vertegenwoordiger Humanistisch verbond in contact IHEU/Vaticaan
1968-1970	lid bestuur Werkgroep 2000
1968-1991	wetenschappelijk hoofdmedewerker RUU, later UD (1970-1971 en 1977-1980 secretaris faculteitsbestuur CIF) Hegel-onderzoek, vanaf 1985 Pomponazzi-onderzoek
1969-1970	voorzitter Commissie Beginselverklaring Humanistisch Verbond
1969-1971	vice-voorzitter bestuur Internationale School voor Wijsbegeerte
1969-1972	voorzitter contactorgaan R.K. kerk/Humanistisch Verbond (resp. Kerken-Hum. Verbond)
1969-1977	docent filosofie (NB op de aanstelling staat pedagogiek M.O.) Nutsacademie voor Pedagogische en Maatschappelijke Vorming te Rotterdam
1970-1971	voorzitter Humanistische Stichting Geestelijke Volksgezondheid
1971	lid bestuur Algemeen Centraal Bureau Geestelijke Volksgezondheid
1971-1974	lid bestuur Nationaal Centrum van de Geestelijke Volksgezondheid
1971-1974	voorzitter Humanistische Groep voor Geestelijke Gezondheid
1971-1977	voorzitter van het bestuur van de Stichting Correlatie
1977-1983	redactielid *De AS*
1978-1985	docent filosofie Volksuniversiteit Hilversum
1988-1993	lid wetenschappelijke raad en vakgroep cultuur van de Zomer Universiteit Zeeland.
1984-1992	redactielid *Rekenschap*
1990-1993	secretaris van de vakgroep 'Filosofie, techniek, samenleving' van de Faculteit der Wijsbegeerte en Technische Maatschappijwetenschappen.
1992-1993	referent cultuurfilosofie Open Universiteit
1991-1993	bestuurslid Vereniging van Filosofie Onderwijs
1993	lid van de filosofie-commissie Noord-Zuid (Vlaamse en Nederlandse filosofen
andere taken	bestuurslid Vereniging van Ethici; lid bestuur stichting Havenziekenhuis; lid stuurgroep Renaissance Dwarsverband Universiteit Utrecht; lid overlegcommissie Italiëstudies Utrecht; informeel adviseur Studium Generale Utrecht; lid raad van bewindvoerders ISVW; correspondent ANTW; lid Internationale Hegel Vereinigung (lid Wissenschaftliche Beirat); lid Int. Schopenhauer Vereinigung, redactielid Schopenhauer-Studien; lid International Committee International Berkeley Society.

EEN HUMANISTISCHE VISIE OP DE MAATSCHAPPIJ

Wim van Dooren*

In dit artikel worden vijf waarden beschreven: gelijkheid, vrijheid, solidariteit, tolerantie en gerechtigheid. De meeste mensen onderschrijven deze waarden, toch komen ze nauwelijks geconcretiseerd voor in onze samenleving. De argumenten die mensen gebruiken om grenzen en uitzonderingen toe te staan, worden bepaald door hun maatschappelijke positie.
Onze maatschappij wordt gekenmerkt door vervreemding (niet kunnen begrijpen, beheersen en voorspellen van je situatie), door repressieve tolerantie (medezeggenschap op ondergeschikte punten), door nadruk op individuele prestatie waardoor solidariteit wordt tegengegaan, door individualisering van problemen (vlg. therapieën), door emancipatiestreven op ondergeschikte punten (sekswinkels).

Onze staatsvorm, de parlementaire democratie, is fundamenteel in strijd met de hierboven beschreven waarden: er is sprake van hiërarchie, van delegatie van bevoegdheid en van centralisatie. Als ideaal geldt een samenleving zonder hiërarchie, met vrije consumptie die onafhankelijk is van prestatie en een samenleving zonder staat. Het enige wat we kunnen doen, is hier en daar proberen iets van dit ideaal te realiseren, waarin de grenzen bepaald worden door hen die hun machtsposities niet willen afstaan.

Humanistisch heeft te maken met niet-godsdienstig en houdt verband met de versleten begrippen humaan en humaniteit. Humaan wordt vaak gebruikt om iets aan te geven dat niet zo inhumaan is als je wel dacht, bijvoorbeeld humane behandeling, humaan optreden van de politie, humane oorlogvoering. Inhumaan, in de betekenis van niet-menselijk, geeft niet zoveel duidelijkheid. Kunnen mensen iets niet-humaans doen?

Humaniteit is door Kant gebruikt om het gevoel van algemene verbondenheid aan te geven. Het heeft te maken met het vermogen 'zich intensief en algemeen te kunnen meedelen', dus met onderlinge communicatie. Bij Hegel is het de drang naar overeenstemming met anderen, die alleen bestaat in 'de tot stand gebrachte gemeenschappelijkheid van bewustzijn'. Het heeft dus iets met gemeenschappelijkheid te maken, als het met andere mensen te maken heeft. In je eentje kun je niet humaan zijn. We gaan nu verder bespreken welke waarden er in de maatschappij aanwezig moeten zijn om die maatschappij humaan te kunnen noemen. De vijf waarden die hierna volgen, worden aangeduid met nogal versleten termen die voor allerlei mensen verschillende dingen betekenen. Ze worden hier op een bepaalde wijze ingevuld en in een

---

* Samenvatting van een voordracht op 12 februari 1980 aan de Erasmusuniversiteit Rotterdam in het kader van de Studium Generale cyclus 'Humanisme'.

volgorde geplaatst die niet helemaal toevallig is.

Gelijkheid staat aan het begin, het gaat werkelijk om gelijkheid zoals in de Franse revolutie genoemd. Iedereen is er wel voor, weinigen zijn zo eerlijk dat ze zeggen principieel voor ongelijkheid te zijn.
Nu is het duidelijk dat mensen in verschillende omstandigheden leven, dat ze verschillend van aanleg zijn, dat sommige mensen die slimmer zijn anders functioneren dan mensen die dommer zijn. Gelijkheid is belangrijk wanneer die als regel vooropgesteld wordt, waarbij de uitzonderingen per keer duidelijk moeten worden beargumenteerd. In argumentaties nu wordt de gelijkheidsregel in het begin al uitgehold door te wijzen op de verschillen en daar iets anders mee te rechtvaardigen. Zo kun je bijvoorbeeld in Zuid-Afrika horen zeggen dat iedereen natuurlijk gelijk wordt behandeld, 'maar dat het nu eenmaal een ander soort mensen is, waarvoor je allerlei uitzonderingen moet toelaten'.
Ook in onze maatschappij is in allerlei instituties principieel geen gelijkheid aanwezig: in scholen, ziekenhuizen, gevangenissen, leger enz. gaat men juist uit van ongelijkheid.
Je zou het eigenlijk andersom moeten regelen: de leerkracht en de leerling, de arts en de patiënt, de bewaker en de bewaakte enz. zijn principieel gelijk, alleen moet je misschien hier en daar een uitzondering maken die je goed moet beargumenteren omdat je anders de gelijkheid fundamenteel uitholt.
Wij leven in een maatschappij die gebaseerd is op ongelijkheid, omdat er al heel algemeen van te voren uitzonderingen zijn aangegeven.

Vrijheid is de tweede waarde, omdat er eerst een zekere mate van gelijkheid in de maatschappij aanwezig moet zijn voor vrijheid mogelijk kan worden.
Als mensen zoals in onze maatschappij niet gelijk zijn, geen gelijke rechten en mogelijkheden hebben, dan is vrijheid onmogelijk. In tal van liberale theorieën is dat niet begrepen, als daarin gezegd wordt dat je vrijheid kunt realiseren zonder uit te gaan van gelijkheid.
Bakoenin heeft de verbondenheid van de waarden gelijkheid en vrijheid duidelijk aangegeven.
Net als bij gelijkheid moet je ook bij vrijheid de grenzen aangeven, waar je enige afstand van die vrijheid moet doen terwille van de vrijheid. Vrijheid kan alleen maar zinvol beperkt worden wanneer je uit jezelf die vrijheid zou willen afstaan ter wille van iemand anders die anders helemaal niet vrij zou kunnen zijn. Vrijheid is dus alleen mogelijk wanneer anderen om je heen vrij zijn. Dat brengt ons op de derde waarde.

Het gaat er dus om dat je zelf begrijpt dat je grenzen moet trekken ter wille van de vrijheid van anderen. Uit *solidariteit* met anderen kun je aan je vrijheidsbeleving en -realisering grenzen trekken.
Nu willen alle machthebbers van bovenaf mensen aanpraten dat ze hun vrijheid moeten afstaan ter wille van het algemeen belang of ter wille van anderen die hoger zijn. Dat is hier niet bedoeld. Bij Rosa Luxemburg en Kropotkin vind je dat vrijheid door jezelf beperkt moet worden ter wille van de solidariteit. Doordat tal van mensen in onze maatschappij dat niet willen, ontstaan problemen als 'gelijke kansen voor iedereen'.

Net als bij andere waarden is de belangrijkste vraag bij *tolerantie* waar je uitzonderingen maakt en wie de grenzen bepaalt. Bij tolerantie geldt weer net als bij de vorige waarden dat het volledig uitoefenen van deze waarde een heel erg ideale maatschappij veronderstelt.
Een noodzakelijke grens is hier dat je alleen die mensen tolereert die zich ook tolerant gedragen. Zoals vrijheid beperkt wordt ter wille van de solidariteit, wordt tolerantie beperkt ter wille van de solidariteit, wordt tolerantie beperkt ter wille van het functioneren van de tolerantie zelf.
Nu wordt tolerantie vaak gepreekt door mensen die zelf niet tolerant behandeld worden en zodra dit wel het geval is, zitten ze in hetzelfde schuitje en tolereren ze alleen hun eigen soort. Bij Marcuse vind je uitgelegd wat werkelijke tolerantie zou moeten zijn en hoe die een waarde op zichzelf is. In onze maatschappij worden alleen die uitingen getolereerd die de machtsongelijkheid niet fundamenteel aanvallen.

Alle voorgaande waarden zijn misschien samen te vatten in de waarde *gerechtigheid*. Dit is op twee manieren op te vatten: gerechtigheid die van bovenaf door een bepaalde macht wordt opgelegd waardoor alles rechtvaardig verloopt of, wat beter is en door Proudhon werd geformuleerd, gerechtigheid die vanzelf aanwezig is als alle krachten met elkaar in harmonie zijn. Wanneer alle waarden gerealiseerd worden in de maatschappij, ontstaat daarin vanzelf gerechtigheid.
Deze vijf waarden zijn nodig om van een humane maatschappij te kunnen spreken, humaan in de zin van het realiseren van die humaniteit die omschreven kan worden als gemeenschappelijkheid, als onderlinge communicatie.

PARLEMENTAIRE DEMOCRATIE

In onze samenleving is het droevig met deze waarden gesteld: ze komen voor in omgekeerd zin. Het is alsof elk van deze waarden fundamenteel afwezig is. We hebben andere termen nodig om onze maatschappij te karakteriseren:
Als belangrijkste de vervreemding. Wanneer mensen in een vervreemde situatie verkeren, zijn er drie dingen aan de hand. Het houdt in dat ze niet begrijpen wat er aan de hand is, dat ze niet kunnen controleren wat er met hen aan de hand is en dat ze niet kunnen verwachten wat er met hen zal gebeuren. In onze maatschappij is dat voor het merendeel van de mensen op de meest principiële punten het geval: we hebben geen controle op het wel of niet bouwen van woningen of het aanleggen van wegen, of wapens wel of niet worden aangeschaft. De gemiddelde Nederlandse burger heeft daar weinig vat op. We krijgen geen alternatieven voorgelegd, beslissingen gaan langs allerlei wegen waar we geen vat op hebben. Op een aantal punten vindt die vervreemding niet plaats en hebben we iets te zeggen: dan spreken we van *repressieve tolerantie*. Het gaat dan om enkele punten die niet van belang zijn, waar iedereen zijn zegje mag doen, maar dan niet werkelijk controleert wat er aan de hand is. Er is dan sprake van enige tolerantie in onze maatschappij, maar die is in het algemeen onderdrukkend (repressief). In onze maatschappij wordt een beetje vrijheid, gelijkheid en solidariteit toegestaan tot een zeer beperkte hoogte waardoor de vervreemding in stand wordt gehouden. Als tegenhanger van het begrip vrijheid en vrije ontplooiing is in onze maatschappij als grote waar-

de gehanteerd de *individuele prestatie.* Iedereen streeft bepaalde prestaties na en concurreert daarin met anderen. Ons onderwijssysteem is daarop gebaseerd, in arbeid en sportbeoefening zit het.
In plaats van de vrijheid als waarde, is het de prestatie.
In plaats van solidariteit is het de concurrentie.
In plaats van tolerantie is het de repressieve tolerantie.
In plaats van gelijkheid is het de ongelijkheid die ten grondslag liggen aan de waarden van onze maatschappij.
Vervreemding wordt dus in stand gehouden door repressieve tolerantie en individuele prestatie. Daarnaast zijn er nog andere compensaties die als schijnoplossingen en schijnproblemen worden aangeboden:
Over bepaalde kleinigheden mag je wel meebeslissen, zodat je afgeleid wordt. Daarnaast krijg je materiële compensatie, hoger loon enz. Verder wordt de solidariteit ontkracht doordat iedereen gaat vluchten in individuele problemen en individuele aangelegenheden, waardoor je je niet met maatschappelijke problemen kunt bemoeien. Misschien is vervreemding zo ver doorgevoerd dat mensen niet zien dat ze vervreemd zijn. Dat ze goed functioneren volgens hun eigen idee, maar verder geen zeggenschap hebben over hun eigen situatie, dat ze als individu functioneren los van hun omgeving. Allerlei therapieën kunnen daarbij 'helpen'.
Ook wordt wel een bepaalde vorm van emancipatie aangeboden en nagestreefd. Bij emancipatie wordt vaak uit het oog verloren wat het doel is en of je niet op een niveau terechtkomt waar je zelf nooit zou willen zitten.
Bij emancipatiestreven worden vaak twee bevolkingsgroepen met elkaar vergeleken: een groep op een lager niveau wil een hoger niveau bereiken. Maar misschien moet je de waardering tussen die twee groepen wel heel anders leggen. Zo kan dat bijvoorbeeld leiden tot optochten om sekswinkels te sluiten, ondergeschikte punten waarbij de maatschappelijke emancipatie niet zoveel verder komt en de solidariteit tussen de seksen in het gedrang kan komen. Ook onze staatsvorm, de parlementaire democratie, kan zo begrepen worden als zoethouder.

Een manier om de mensen tevreden te stellen, is door het voor te stellen alsof we in een uitstekende, vrije en solidaire enz. samenleving zitten. Iedereen heeft immers stemrecht, alles kan worden uitgelegd en begrepen, open universiteiten en scholen staan klaar, iedereen kan lid worden van een partij enz. enz., dus van vervreemding is eigenlijk geen sprake.
Het lijkt er op alsof de parlementaire democratie anders functioneert dan ze in theorie zou moeten functioneren; het ideaal is nog niet bereikt, zeggen sommigen. Maar het zou wel eens veel fundamenteler kunnen zijn. Onze staatsvorm lijkt in strijd met de waarden die hierboven zijn beschreven:
1. Er is sprake van een duidelijke hiërarchie: op hogere niveau's worden meer ingrijpende beslissingen genomen, zowel in partijen als overheden. Het ambtenarenapparaat is zeer hiërarchisch gestructureerd, maar ook de vakbond.
2. Daarnaast is er sprake van delegatie van bevoegdheid. Aan de ene kant leven we met de fictie dat we onze bevoegdheden delegeren naar mensen die bekwamer en deskundiger zijn. Het is alsof we alles konden beslissen, maar

dat we vrijwillig aan hogere mensen bevoegdheden delegeren. Aan de andere kant delegeren sommige mensen wel eens een kleinigheid naar beneden. Dus naar beide kanten wordt wel gedelegeerd, maar binnen de spelregels van de hiërarchie. In onze maatschappij is het vanzelfsprekend dat mensen niet over hun eigen aangelegenheden kunnen beslissen. Het is een uitzondering als dat wel kan. Het mag alleen als je deskundigheid hebt op een bepaald terrein.

3. Het derde kenmerk van onze staatsvorm is centralisatie: de zeggenschap ligt in het centrum. Inspraak en decentralisatie worden van bovenaf geregeld en gaan uit van de regel dat alles centraal moet worden besloten, behalve enkele kleinigheden. Gewestvorming maakt een extra vierde laag boven de gemeente waardoor het hiërarchische apparaat versterkt wordt, waardoor we juist verder van onze waarden vandaan komen, ook omdat ons gesuggereerd wordt dat die waarden dichterbij komen.

HUMANISTISCHE MAATSCHAPPIJ

Als gewenste maatschappij wordt hier zoals in alle utopieën een samenleving beschreven waarin de genoemde misstanden afwezig zijn.

1. Het gaat dan om een maatschappij zonder hiërarchie, dus geen autoriteit van boven. Nu is veel verzet tegen macht en gezag van boven ingegeven door de wens deze zelf te gaan uitoefenen. Mensen die naar boven streven, zijn misschien wel automatisch je vijand. Soms zul je naar mensen moeten luisteren die het beter weten, maar dat moet je dan wel zelf kunnen beoordelen. Macht door 'deskundigen' is een moeilijk punt (Als het woord des-kundig net zo is opgebouwd als des-illusie, des-oriëntatie...). Deskundigen zijn mensen waar anderen naar luisteren, die inzicht hebben verworven, die gestudeerd hebben of een bepaalde macht hebben gekregen. Dat is eigenlijk in strijd met gelijkheid. In de ideale maatschappij zou iedereen deskundig moeten zijn die ergens belang bij heeft.

2. Er zou in die maatschappij vrije consumptie moeten zijn, ten gevolge van een ver doorgevoerde vrijheid en gelijkheid. In onze maatschappij hangt consumptie af van bepaalde waardering van prestaties. Deze verbinding is uiterst willekeurig, onlogisch en onzinnig. Je kunt beter uitgaan van de regel dat consumptie voor iedereen gelijk is en dat je bepaalde regels moet bedenken omdat niet iedereen alles gelijk kan hebben.

3. De ideale maatschappij is er een zonder staat. Het zou regel moeten zijn dat alles individueel, lokaal en per kleine gemeenschap beslist zou moeten worden, tenzij... De uitzonderingen moeten weer beargumenteerd worden. Er zou geen parlement moeten zijn.

Samengevat: de vijf waarden zijn in onze maatschappij zodanig veranderd dat er niets meer van over is. Door uit te gaan van deze waarden en enkele uitzonderingen goed te beargumenteren, zou een ideale maatschappij vorm kunnen krijgen, zonder staat.

TUSSEN PROTEST EN UTOPIE

Wim van Dooren*

Als het al moeilijk is om in het kort de kenmerken van bijvoorbeeld het *socialisme of* het *christendom weer te geven, dat geldt dit in nog sterkere mate voor* het *anarchisme. Hier ontbreekt immers de mogelijkheid te refereren aan een stichter of leider, zoals Jezus of Marx - hier is geen criterium van echtheid of orthodoxie te vinden. We zullen dan onze weg moeten zoeken tussen wie zich met ere anarchist noemen en wie als anarchist gebrandmerkt worden. Veelal gelden anarchisten als bommengooiende misdadigers, soms ook wel naïeve weltfremde idealisten.*

Een van de lelijkste dingen die nog steeds van politieke tegenstanders gezegd kan worden, is dat hij een anarchist is. Wie er op let, ziet regelmatig in de pers het woord anarchisme verschijnen als schrikbeeld van alle wantoestanden. Kijken we iets verder dan dit publieke vooroordeel, dan blijken belangrijke denkers en schrijvers zoals Bakoenin en Proudhon en vele anderen, zich als anarchist te beschouwen. Hiermee is overigens niet ontkend dat wie in een van de categorieën van de publieke opinie valt, zich niet ook anarchist genoemd kan hebben. Deze omstandigheid toont al aan hoe uiterst moeilijk het is een weergave te bieden van wat het anarchisme inhoudt. Er zal op grond van de visies van officieel zo te boek staande 'anarchisten' en met hen verwante figuren die misschien zo niet heten, geprobeerd moeten worden tot bepaalde gemeenschappelijke kenmerken te komen, die evenwel weer de mogelijkheid scheppen zich anarchist noemende lieden van dit zo gepresenteerde anarchisme uit te sluiten. Zijn bijvoorbeeld Kropotkin en Tolstoj niet zó wezensvreemd aan de Baader-Meinhofgroep dat het alleen maar verwarrend is ze als representanten van één stroming te zien? Het probleem wordt door sommige schrijvers opgelost door verschillende soorten van anarchisme te onderkennen (Horowitz[1] telt er acht), maar dit blijft een schijnoplossing want er zullen toch redenen aangegeven moeten worden waarom dit alles onder het ene hoofd 'anarchisme' wordt ondergebracht. Ik geloof dat er inderdaad maar één mogelijkheid is om uit de impasse te komen: op grond van het materiaal een samenhangende visie van het anarchisme opstellen met bepaalde fundamentele en principiële kenmerken. Een eerste aanzet hiertoe kan vormen een onderzoek naar de betekenis van het woord anarchisme en ermee synonieme of verwante termen.

Op basis van het Griekse woord an-archia, hetgeen gebrek aan leiding en ordeloosheid betekent, werd reeds tijdens de Franse revolutie het woord anarchist als scheldwoord voor politieke tegenstanders, wier houding tot ordeloosheid zou leiden, gebruikt. Wat dit betreft hebben bijna twee eeuwen anarchistische theorievorming nog weinig in dit wijdverbreide spraakgebruik ver-

---

* Enigszins bewerkte versie van een artikel in *Wijsgerig Perspectief* (1973).

anderd. Merkwaardig is dat bij de Engelse dichter Shelley, die op grond van zijn ideeën zeker tot het anarchisme gerekend kan worden, het woord 'anarchy' nog steeds in dezelfde ongunstige betekenis voorkomt. Pas bij Proudhon, liefhebber van paradoxale uitspraken (la propriété c'est le vol; Dieu, c'est le mal; l'ordre c'est l'anarchie), vinden we bij wijze van uitdaging het woord anarchisme in positieve zin: de bestaande orde, in stand gehouden door een regering, is anarchie in de gebruikelijk ongunstige betekenis - anarchie als regeringsloosheid is in positieve zin de echte orde en harmonie. Anarchisme betekent dan het streven naar deze positieve anarchie, dat wil zeggen een toestand waarin geen gezag van bovenaf wordt opgelegd (met name in de vorm van staatsgezag), maar waarin de 'orde' van onderaf wordt georganiseerd. Om nog beter dit wederzijds, gelijkwaardig, van onderen organiseren te benadrukken, voerde Proudhon als aanduidingen voor anarchisme de termen mutuellisme en federalisme in. In het midden van de 19e eeuw komt in Frankrijk ook het woord libertair als synoniem voor anarchist op, een woord dat dankzij de positieve klank en de betekenis van vrijheidslievend nog steeds in zwang is, ook in verbindingen als libertair socialisme en libertair marxisme. In het Nederlands taalgebruik is hiermee vergelijkbaar 'de Vrije Socialist', afgekort tot 'de Vrije' (naam van een anarchistisch tijdschrift, in 1898 door Domela Nieuwenhuis opgericht en na veel veranderingen nog steeds verschijnend). Vrij of libertair socialisme staat dan weer tegenover autoritair socialisme en ruimer gezien tegen elke vorm van het aanvaarden van autoriteit, zodat hier het woord anti-autoritair (en niet alleen in de opvoedingssituatie!) opduikt.

UTOPISCH GELOOF?

Dit summiere overzicht van begrippen kan enige richting aangeven waarin we moeten gaan om tot een nadere bepaling van het anarchisme te komen, maar is uiteraard nog geenszins voldoende. Wel mag al gebleken zijn dat de toespitsing op het bestrijden van elk staatsgezag een veel te enge beperking is en tot alle mogelijke misverstanden leidt. Anarchisme hoeft allesbehalve te impliceren een met *alle* middelen, ook de meest gewelddadige, bestrijden van de staat en evenmin het volkomen afzien van elke maatschappelijke organisatievorm; het betekent wèl een verzet tegen van bovenaf opgelegd autoriteit. Hoewel nog enigszins vaag, lijkt hier toch de gemeenschappelijke achtergrond waaruit bijna elke vorm van anarchisme verklaarbaar is en wel het *geloof* in de ontplooiingsmogelijkheden van ieder mens die pas tot uiting kunnen komen wanneer er geen dwang meer bestaat. Wanneer elke vorm van vervreemding wordt opgeheven, is de mens werkelijk in staat een zinvol leven samen met zijn medemensen te leiden. Anarchisten hebben in het algemeen een optimistisch geloof in de goedwillendheid van ieder mens als hij maar niet belemmerd en gemanipuleerd wordt door de bestaande maatschappelijke machten. Hieruit valt ook te verklaren dat opvoeding en bewustwording uitermate essentieel zijn voor een verwezenlijking van anarchistische idealen: opvoeding moet de ontplooiing van iedereen bevorderen, niet belemmeren. De medemens moet altijd in principe au sérieux worden genomen. Doordat al te haastige anarchisten dit

mensbeeld direct gerealiseerd meenden te zien, kwamen ze in botsing met de bestaande maatschappij en werden ze vaak bedrogen. Al te vaak hebben ze vergeten dat de vervreemding zó verinnerlijkt kan zijn dat deze door de overgang in een ideale situatie niet direct opgeheven is. De vele mislukkingen van communes, kolonies en anti-autoritaire onderwijssituaties zijn er een sprekend bewijs van. Dit alles heeft, niet onbegijpelijk, het anarchisme de naam van weltfremd, utopisch idealisme gegeven. Toch is deze omstandigheid meer een graadmeter van de vervreemding van de mens in de huidige maatschappij dan van het utopisch karakter van het anarchisme.

PRINCIPES

Wanneer anarchisten zich verzetten tegen de bestaande maatschappij, dan doen zij dit op twee manieren: enerzijds door protest, rebellie, afbraak, rechtstreeks gericht op de vervreemdende machten, anderzijds door pogingen binnen het bestaande reeds het nieuwe, ideale op te bouwen. Voor Bakoenin lag er een duidelijk verband tussen deze beide activiteiten: "le souffre de la destruction est un souffle créateur" - zodra een van beide kanten uitsluitend wordt benadrukt, vervalt anarchisme snel in òf terrorisme òf isolement. Wie een nieuwe sub- of tegencultuur wil bouwen zonder zich metterdaad tegen de bestaande te verzetten, blijft marginaal bezig; wie zich alleen maar verzet zonder alternatief, loopt stuk op het bestaande. De vraag is daarom niet 'wat moet het eerst gebeuren' en de vraag is evenmin 'wat is het geschiktste middel voor het bereiken van mijn doel?'. Ten aanzien van de kwestie van middel en doel is er overigens een duidelijke overeenkomst in principe tussen veel anarchisten, zodat ik hier wel van een anarchistisch beginsel mag spreken. Het is als volgt te formuleren: middelen mogen op zichzelf gezien niet in strijd zijn met het na te streven doel. Dit zou men zowel een ethisch als een pragmatisch principe kunnen noemen. Ethisch, omdat bepaalde fundamentele normen nooit opzij gezet mogen worden en pragmatisch, omdat de praktijk leert dat het tijdelijk opzijzetten van fundamentele normen tot gevolg heeft dat ze permanent opzijgezet worden. Het is op dit punt dat de grote discussie Bakoenin-Marx en in hun voetspoor tussen anarchisten en marxisten gevoerd wordt.

Indien het ongeoorloofd is dat over mensen macht wordt uitgeoefend, dan geldt dit volgens anarchisten altijd - ook voor wie, misschien met de beste bedoelingen, tijdelijk de macht wil overnemen om die straks te kunnen afschaffen. Macht bederft altijd. Zonder overdrijving kan gesteld worden dat Bakoenin voorzien heeft hoe een revolutie zoals die in Rusland zou verlopen. Hij schreef bijvoorbeeld: "De marxisten betogen dat alleen een dictatuur, de hunne natuurlijk, de vrijheid van het volk kan scheppen. Wij antwoorden: geen enkele dictatuur kan een ander doel hebben dan zichzelf te bestendigen".[2] Zoals het (eventueel tijdelijk) gebruik van (staats)macht als middel door anarchisten verworpen wordt, zo zijn er eveneens, maar minder algemeen, bezwaren tegen het gebruik van geweld als middel. In overeenstemming met het boven geformuleerde principe gelden deze bezwaren met name bij hen die een geweldloze toekomstmaatschappij nastreven. Evenmin als het

waar is, zoals de publieke opinie meent, dat anarchisme en geweld vereenzelvigd kunnen worden, zomin is anarchisme identiek met geweldloosheid. Tegenover een Kropotkin, een Tolstoj, een Domela Nieuwenhuis, die geweld principieel afwijzen, staan een Bakoenin die vooral in een bepaalde periode van zijn leven tot gewelddadig optreden aanzette en de zogenaamde 'anarchisten van de daad' (omstreeks 1900), die hun heil zagen in aanslagen op regeerders. De rol van geweld, zowel ten aanzien van revolutie als van oorlogvoering, is steeds in discussie. De stelling is wel verdedigd dat een van de oorzaken van de vernietiging van het Spaanse anarchisme erin gelegen heeft dat deze anarchisten tijdens de strijd tegen Franco door hun deelname aan de oorlogvoering veel van hun verworvenheden opzij hebben moeten zetten.

Een van de typerende kenmerken van een revolutie- of oorlogssituatie is, dat er een leidende groep is die gehoorzaamd moet worden. Afgezien van bezwaren tegen geweldgebruik leeft er nog een duidelijke aversie bij vele anarchisten tegen een spoedige revolutie: de ware revolutie zou spontaan en algemeen moeten zijn, zonder leiding van boven. Wanneer een revolutie 'te vroeg' komt en de massa's van de noodzaak ervan nog niet zijn overtuigd, leidt dit onherroepelijk tot het mislukken van de doelstellingen van de revolutie, zoals de Russische revolutie voor de anarchisten duidelijk heeft laten zien. Van marxistische zijde komt dan, niet onbegrijpelijk, het verwijt dat er dan wel nooit een revolutie zal kunnen komen. Het anarchistische antwoord luidt: beter geen revolutie dan een mislukte want de laatste leidt tot nog grotere wantoestanden. Hier treedt op wat Simon Radius het 'anarchistisch dilemma' noemt[3]: zonder bewustwording geen revolutie, maar ook: zonder revolutie geen bewustwording. Bakoenin heeft geprobeerd uit dit dilemma te komen door kleine groepen te formeren die de massa's bewust maken en die bij het spontaan uitbreken der revolutie de massa's begeleiden. Het is overigens zeer de vraag of hiermee het vraagstuk van elite- en kadervorming is opgelost.

Het gevaar dreigt immers altijd dat degenen die over meer inzicht en informatie beschikken, beslissingen gaan doordrukken. Zelfs in een anarchistische beweging is het ondenkbaar dat er geen leidende figuren zouden zijn. Zij mogen hun gezag dan slechts aan hun persoonlijkheid ontlenen, desondanks oefenen zij gezag uit, misschien zelfs ongewild. Ook deze elite druist in tegen het principe van gelijkheid dat fundamenteel is voor het anarchisme. Als er geen gelijkheid is, kan er nooit vrijheid zijn. Daarmee zijn zeker niet de zogenaamde gelijke kansen van het politieke liberalisme bedoeld, die in feite alleen het recht van de sterkste impliceren. Het gaat om een wezenlijke gelijkheid die als inhoud heeft het au sérieux nemen van ieder ander.

Het anarchistisch geloof in de mens vereist dat niet alleen degene die op een bepaald moment op eigen initiatief zich wenst te ontplooien, de kans ertoe moet krijgen, maar dat voor ieder individu de voorwaarden principieel aanwezig moeten zijn om zich volledig en in vrijheid te kunnen ontplooien.

Of daarmee èlke beperking van persoonlijke vrije ontplooiing in de ogen van anarchisten veroordeeld moet worden, is nog maar de vraag. Stirner, de egoïstische filosoof die dan weer wèl dan weer niët tot de voorlopers van het

anarchisme wordt gerekend, heeft hierin duidelijk stelling genomen: het enige dat van belang is, is mijn eigen ontplooiing, ongeacht wat verder om mij heen gebeurt. "Mir geht nichts über mich", schreef hij heel duidelijk[4], hetgeen meer sociaal ingestelde of zich met anderen solidair voelende anarchisten afkerig gemaakt heeft van een al te extreme vrijheidsbeleving. Toch zijn het altijd anarchisten geweest die er het meest op bedacht waren onnodige vrijheidsbeperkingen aan de kaak te stellen; en dit 'onnodig' ging bij hen altijd heel ver. Bakoenin stelde bijvoorbeeld dat het juist de staat is die pretendeert een deel van de vrijheid van ieder weg te nemen met het doel de overige vrijheid zeker te stellen. Deze soort van vrijheidsbeperking van bovenaf leidt altijd tot onvrijheid: "De vrijheid is ondeelbaar: men kan er geen deel van wegnemen zonder het geheel te doden. Dat kleine deel dat u er van wegneemt, is juist het wezen van mijn vrijheid, het is het geheel".[5] Hij illustreert dit aan het verhaal van Adam en Eva aan wie op autoritaire wijze één vrijheidsbeperking was opgelegd: van één boom niet eten. "En als onze eerste voorouders gehoorzaamd hadden, zou het hele menselijke ras in de meest vernederende slavernij gedompeld zijn. Hun ongehoorzaamheid heeft ons daarentegen bevrijd en gered. Het was mythisch gesproken de eerste daad van menselijke vrijheid." Geconcretiseerd in maatschappelijke verhoudingen betekent dit: het kunnen beslissen over de eigen zaken, in al wat versleten termen aangeduid als 'participatie' of 'zelfbeheer' of (iets minder) medezeggenschap. Dit zelfbeheerprincipe houdt in dat in eerste instantie niet beslist wie het meeste inzicht etc. heeft of meent te hebben, maar degene(n) om wiens belang het gaat. Een modern anarchist, Baldelli, formuleert dit heel kort: "competence of ability without competence of interest can legitimately act only in an advisory capacity".[6] Iedereen moet gestimuleerd worden om over zijn eigen aangelegenheden te willen en te kunnen beslissen. Daarom is een zo groot mogelijk decentralisatie nodig en besluitvorming op zo klein mogelijke schaal vereist. Van 'onderen' op kunnen dan weer samenvoegingen en aaneensluitingen plaatsvinden, maar uitsluitend op vrijwillige basis. Dit is de gedachte die leeft in de federaties van autonome groepen van Proudhon, in de radendemocratieën van de tijd na de Eerste Wereldoorlog en misschien ook in de buurtcomité's van Roel van Duijn. De meritocratie-idee die al sinds Plato voor velen aantrekkelijk schijnt te zijn, wordt door anarchisten altijd afgewezen. Daardoor is er in een anarchistisch maatschappijmodel geen mogelijkheid van gezag door een bureaucratie of een apparaat uitgeoefend. Beroemd is het voorbeeld uit Spanje dat de anarchistische vakbeweging, de CNT, in 1936 met meer dan een miljoen leden slechts één betaalde secretaris had.[7] Het type vakbeweging dat door anarchisten (in dit geval dan wel geheten: anarcho-syndicalisten, naar syndicaat = vakbond) wordt voorgestaan, verschilt duidelijk van de socialistisch georganiseerde vakbeweging. De nadruk ligt op de arbeiders in de bedrijven zelf, zoals de enige in Nederland nog bestaande anarchistische vakbond (nazaat van het Nationaal Arbeids Secretariaat) in zijn naam: 'Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties' ook aantoont. Het is niet onbegrijpelijk dat de in Nederland bestaande zelfbeherende bedrijven ('produktie-associaties', bedrijven op coöpe-

ratieve grondslag) nauwelijks enige relatie met de grote vakverenigingen hebben en over het algemeen geen vakbondsleden onder hun arbeiders tellen.
Deze eis voor zelfbeschikking blijkt derhalve een ander anarchistisch principe te impliceren, namelijk het mutuellisme: de wederzijdse erkenning en samenwerking. Door Proudhon aangeduid, kreeg dit beginsel zijn grote uitwerking door Kropotkin. In tegenstelling tot de uitleg van de ideeën van Darwin door diegenen die alleen in de overwinning van de sterksten de vooruitgang van de evolutie verzekerd zagen, stelde Kropotkin dat de onderlinge samenwerking de grote factor in de evolutie is. De 'mutual aid'-theorie van Kropotkin blijkt tegenwoordig op opvallende wijze door biologen serieus genomen te worden. Individuele ontplooiing kan en mag alleen een kans krijgen, wanneer deze in een sociale context, in solidariteit met de andere individuen wordt gerealiseerd. Een maatschappij die deze samenhang van onderaf miskent of verwaarloost, moet zijn toevlucht nemen tot machtsmiddelen en allerlei vormen van repressie, die dan bovendien altijd weer ontoereikend blijken en steeds verscherpt zullen worden. In een rede van 1877 (!) eiste Kropotkin het afschaffen van gevangenissen en psychiatrische inrichtingen: "Medemenselijkheid en vrijheid zijn de enige middelen ter genezing van die ziekten van het menselijk organisme die tot zogeheten 'misdadigheid' leiden".[8]

GERECHTIGHEID

Samengevat zouden de genoemde anarchistische principes van strijd tegen autoriteit en hiërarchie, van adequaatheid van middel aan doel, van spontaniteit, van principiële menselijke gelijkheid, van individuele vrijheid en ontplooiingsmogelijkheid, van zelfbeheer en solidariteit, alle onder één noemer kunnen worden gebracht en wel van de *gerechtigheid.* Dit is in wezen het meest fundamentele anarchistische beginsel, als zodanig bijzonder duidelijk uitgesproken door een van de allereerste anarchisten. William Godwin, in zijn boek van 1793, *An enquiry concerning political justice.* Hij noemt gerechtigheid 'a general appellation for all moral duty'. Voor Proudhon is eveneens 'la justice' de eerste algemene categorische wet van elke maatschappij. In zijn uitvoerige weergave van Proudhons ideeën laat Quack het duidelijk blijken: "Als doel van al zijn streven stelt hij slechts dit éne: 'rechtvaardigheid' te doen eerbiedigen op aarde".[9]
Zodra dit hooggestemde gerechtigheidsbegrip wordt uitgewerkt en toegepast, komen we weer op het terrein dat ik de titel van dit artikel aangaf met de woorden 'tussen utopie en protest'. Anarchisten halen vaak uit in een van beide richtingen en worden daar dan op aangekeken. Het is evenwel niet nodig om het anarchisme alleen te zoeken in spectaculaire acties of overdreven utopieën. Belangrijker is te onderzoeken hoe bepaalde anarchistische tendensen zich, soms ongemerkt, doorzetten binnen de bestaande orde.

REALISERINGEN

Op grond van de bovengenoemd principes zijn vier gebieden te noemen waar dit het geval is: 1) Ten aanzien van *godsdienst* en *levensovertuiging* geldt dat de macht van kerkelijke, vaak hiërarchische en autoritaire organisaties zeer terugloopt en er steeds meer ruimte komt voor vrije opvattingen, godsdienstig of niet-godsdienstig. Het felle verzet van

bijvoorbeeld Bakoenin of Proudhon tegen kerk en godsdienst klinkt ons nu in Nederland wat anachronistisch en overbodig in de oren. De nu bestaande machten laten zich niet meer zoals vroeger door kerk en godsdienst legitimeren. 2) Ten aanzien van nieuwe *relatievormen* is er steeds meer begrip voor alternatieve samenlevingsvormen, andere en gevarieerde ontplooiingen van seksualiteit, openbreken van de enge gezinsstructuren. 3) Ten aanzien van nieuwe *opvoedingsvormen* begint de onaantastbare traditionele schoolvorm iets meer te wankelen en beginnen anti-autoritaire experimenten steeds meer aandacht te krijgen. 4) Ten aanzien van nieuwe *werksituaties* zijn er op dit ogenblik in Nederland zeker niet méér voorbeelden van zelfbeheer in bedrijven en vakorganisaties dan bijvoorbeeld vijftig jaar geleden, maar het grote verschil is dat er nu aanmerkelijk meer belangstelling voor bestaat in veel groter kring.

Dat het mogelijk is dat dergelijke tendensen zich nu kunnen doorzetten, is op zichzelf gezien iets nieuws. De enkele keren dat in de geschiedenis anarchisten in staat zijn geweest hun ideeën (vaak nog maar zeer onvolledig) in praktijk te brengen, hebben een enorme afkeer en afschuw van de meerderheid der buitenstaanders te zien gegeven. Waarom zijn de Commune van Parijs, de radenbewegingen van 1918, de bewegingen van Machno en van Kroonstad in Rusland, de anarchistische inbreng in de Spaanse republiek voor 1939 bij voortduring door tegenstanders zo enorm zwart gemaakt? Is het een kwaad geweten, is het angst?

Degenen die het anarchisme in praktijk wilden brengen of van wie vermoed werd dat ze het wilden doen, werden meestal op gruwelijke wijze te vuur en te zwaard vervolgd, zowel door 'rechts' als door 'links'. Hoewel hierin nog niet zo erg vele verandering is gekomen, is de houding tegenover theoretici van het anarchisme wèl gewijzigd. Werden ze vroeger genegeerd of gebagatelliseerd, zo langzamerhand worden ze meer serieus genomen, niet in het minst doordat ontdekt wordt dat ze reeds vroeger zich met de problemen die nu in onze maatschappij onoplosbaar worden, hebben beziggehouden: Bakoenin en Kropotkin zijn actueler dan ooit.

NOTEN

1. I.L. Horowitz, *The anarchists*, 1964, blz. 30vv.
2. M. Bakoenin, *Over anarchisme, staat en dictatuur* (bloemlezing door A. Lehning), 1970, blz. 173.
3. Zie S. Radius, 'Anarchisme en opvoeding'; in: *Wijsgerig Perspectief* 1973, 13:6, blz. 285vv.
4. M. Stirner, *Der Einzige und sein Eigentum*, Reclam 1972, blz. 14.
5. M. Bakoenin, *a.w.*, blz. 47, 48, dit en het volgend citaat.
6. G. Baldelli, *Social anarchism*, 1971, blz. 97.
7. G. Brenan, *The Spanish labyrinth*, geciteerd bij Horowitz, a.w., blz. 368.
8. P. Kropotkin, *Tekstboek* (bloemlezing door H. Verploeg), 1972, blz. 98, 99.
9. H.P.G. Quack, *De socialisten*, deel 3, blz. 514 (4e druk 1922).

WILHELM REICHS VISIE OP MENS EN MAATSCHAPPIJ

Wim van Dooren*

Ik wil in het midden laten, of door de huidige stand van de psychiatrische wetenschap de praktijk en de methodiek van de psychiater Wilhelm Reich zijn achterhaald. Daarover moeten de psychiatrisch deskundigen maar oordelen. In elk geval is zijn werk voor het begrijpen van de achtergronden van hedendaagse mens- en maatschappijbeschouwingen zeer belangrijk. Voor het eerst is dit duidelijk gebleken in de revolutionaire bewegingen van de jaren zestig, toen Reich plotseling zeer actueel bleek te zijn.

Zoals in de Parijse revolutie van 1968 de grote anarchisten uit het verleden ontdekt werden, zo kwam ook Reich, ruim tien jaar daarvoor min of meer in vergetelheid overleden, in de bekendheid. Sindsdien is er een toenemende stroom van boeken en artikelen over Reich te zien en ook worden steeds meer uitgaven en vertalingen van zijn werk verzorgd.

Een magnifieke film over zijn leven en werk is door de Joegoslavische filmer Makavejew vervaardigd *WR, de mysteries van het organisme* (1971), een film die op zijn terrein doet, wat ik in dit artikel wil proberen: de actuele betekenis van Reich aantonen. Daarbij is de leidraad de uitspraak van Rycroft in zijn Reichbiografie: "His whole political, social and sexual stance can indeed be interpreted as a massive rejection or dismissal of the problem of dominance in human relationships" (Ch. Rycroft, 'Reich' (1971), p. 56). Met deze opmerking is het verband gelegd met anarchistische opvattingen. In de bekende slogan 'make love, not war' wordt ditzelfde tot uitdrukking gebracht.

Wie was nu Wilhelm Reich? Voor we zijn werk bespreken, moeten we eerst een kort overzicht van zijn nogal stormachtig verlopen leven geven, omdat hier zeker geldt dat leven en werk onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, zodat ze in samenhang begrepen moeten worden. Reich werd geboren in 1897 op een landgoed in Galicië dat behoorde tot het gebied van het toenmalige Oostenrijk-Hongarije. Hij ging in Wenen medicijnen studeren en bekwaamde er zich in de psychoanalyse, een toen nog zeer nieuwe vorm van psychiatrische behandeling. Reich was er zeer tegen gekant dat deze soort behandeling eigenlijk alleen toegepast werd op patiënten met een ruim inkomen, zodat hij een eigen instituut oprichtte dat zich daarentegen op de arbeidersbevolking richtte. Zes jaar lang leidde hij in Wenen een Seminar voor psychoanalytische therapie (1924-1930), waarna hij zijn activiteiten naar Berlijn verlegde. Door zijn onorthodoxe optreden jaagde hij zowel de communistische partij, waarvan hij lid was, als ook de Internationale Vereniging van Psy-

* Enigszins bewerkte versie van een artikel in *Wijsgerig Perspectief* (1977).

choanalytici tegen zich in het harnas, zodat hij respectievelijk uit de eerste in 1933 en uit de tweede in 1934 werd gezet. Intussen was zijn verblijf in Duitsland, vooral wegens zijn felle bestrijding van het nazisme en fascisme, onmogelijk geworden. Hij week uit naar Denemarken, waar hij snel persona non grata was, en kon gelukkig in Noorwegen een mogelijkheid voor langer verblijf vinden (1934-1939). In 1939 besloot hij naar Amerika te vertrekken en zich tot Amerikaan te laten naturaliseren. Vanaf ongeveer diezelfde tijd dateren zijn nieuwe theorieën over genezing van lichamelijke en psychische kwalen, die hem niet geheel ten onrechte in discrediet hebben gebracht. Zodanig zelfs dat hij in de Verenigde Staten van ongeoorloofde praktijken werd beschuldigd en door de rechter tot twee jaar gevangenisstraf veroordeeld. Bij gelegenheid van die veroordeling werden ook zijn boeken verbrand - nota bene niet alleen uit deze periode, maar en passant ook zijn vroegere maatschappijkritische werken. Men zou kunnen zeggen dat hij in de laatste levensjaren aan vervolgings- en grootheidswaanzin leed, gezien zijn levensloop niet zonder grond. Tenslotte overleed hij in 1957 in gevangenschap.

Het leven en werk van Reich is duidelijk in drie perioden in te delen. In de eerste periode probeert hij een verbinding te leggen tussen psychoanalyse en politiek en gaat hij maatschappijkritisch te werk; de tweede periode houdt een nieuwe vorm van therapie in, de zogenaamde vegeto-therapie die van de kant van de therapeut een lichamelijke, actieve inbreng betekent; de derde periode is gekenmerkt door de orgonentheorie, waarbij Reich veronderstelt dat er in het lichaam orgonen werken, een soort energiekernen die door zogenaamde orgonenkastjes (waarin de patiënt moet plaatsnemen) worden gestimuleerd. De twee laatste perioden zijn voor onze bespreking irrelevant. Bovendien is het zeer de vraag of de ermee samenhangende theorieën überhaupt wel serieus te nemen zijn. Ik zal me in het bestek van dit artikel, dat vooral de sociaal-filosofische implicaties van Reichs ideeën bespreekt, beperken tot de eerste, meest vruchtbare periode.

In de eerste periode zijn de nu beroemde werken gepubliceerd. Te denken is vooral aan: *Die Funktion des Orgasmus* (1927, helaas ingrijpend bewerkt in zijn Amerikaanse periode en meestal alleen in deze editie te verkrijgen); *Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse* (1929, als artikel in 'Unter dem Banner des Marxismus', later afzonderlijk verschenen); *Der Einbruch der Sexualmoral* (1932, bewerkt tot *Der Einbruch der sexuellen Zwangsmoral*, 1951); *Charakteranalyse* (1933, vanaf de tweede druk van 1944 aangevuld, maar niet verder gewijzigd); *Massenpsychologie des Faschismus* (1933); *Die Sexualität im Kulturkampf* (1936, uitgebreide editie van het in 1930 verschenen *Geschlechtsreife, Enthaltsamkeit, Ehemoral*; vanaf de derde druk verschenen onder de titel *Die sexuelle Revolution*, 1945). Uit Reichs laatste periode is interessant zijn terugblik op zijn eerste, met name in verband met zijn relatie tot Freud: *Reich speaks of Freud* (1967 gepubliceerd, bevattend een interview, de correspondentie met Freud en andere documenten).

Zoals uit de vermelding van het laatste boek al blijkt, is Reich diepgaand door Freud beïnvloed, maar hij wilde zijn ei-

gen weg gaan, als 'post-freudiaan', als 'sexual radical', of hoe hij verder betiteld is. Het bijzondere daarbij is in eerste instantie de verbinding die hij wist te leggen met het marxisme of, meer in het algemeen gezien, met maatschappij-analyse en maatschappijkritiek. Hij stelde zichzelf nadrukkelijk de vraag naar de maatschappelijke functie van de psychoanalyse; hij wilde zich niet beperken tot individuele behandelingen, eventueel nog wel te zien in relatie tot maatschappelijke problemen, maar hij richtte zijn aandacht vooral op verandering van maatschappelijke structuren.
Dit betekende in de dertiger jaren als vanzelf een aanval op de nazistische ideologie, maar tegelijk een analyse van het verband tussen deze ideologie en de burgerlijk-kapitalistische maatschappij waaruit deze ideologie is voortgekomen. Het meest kardinale punt bij dit alles is de repressie: hoe ontstaat deze, hoe functioneert hij en hoe is hij af te schaffen? Is repressie en de erdoor veroorzaakte ellende onvermijdelijk en permanent? Ligt deze in de menselijke natuur of in de structuur van het samenleven? Voor Reich is het belangrijk om niet te snel de laatste vragen bevestigend te beantwoorden. Met moet niet beginnen repressie als zodanig onvermijdelijk te verklaren - het is eventueel mogelijk om na diepgaand onderzoek vast te moeten stellen dat bepaalde vormen van repressie in bepaalde situaties niet geheel zijn af te schaffen. Als men zich niet zo beperkt, dan is de weg vrij om elke ellendige situatie te rechtvaardigen. In de psychoanalyse kon hiertoe gemakkelijk de later door Freud geïntroduceerde 'doodsdrift' dienen: "Daardoor meende men het antwoord op de vraag waar het lijden vandaan komt, te kunnen geven (in plaats van met de zin 'uit de buitenwereld, uit de maatschappij') met de formule 'uit de biologische wil tot lijden, uit de doodsdrift en uit strafbehoefte'." (*Charakteranalyse*, p. 220)
Het lijden dat uit de maatschappij komt, manifesteert zich vooral in de seksuele onderdrukking, omdat deze voor de bestaande maatschappij een noodzakelijke voorwaarde is. Wil men de mensen aan de bestaande structuur onderwerpen, dan moet men ze vooral in hun seksuele ontplooiing belemmeren: wie zich seksueel kan uitleven, is ook op andere terreinen niet geneigd zich te onderwerpen. De maatschappij kent twee middelen om de seksuele onderdrukking te realiseren: door de opvoeding en door surrogaat-bevrediging.

De plek waar dit vooral plaatsvindt, is het gezin, althans zoals dit in de tijd van Reich functioneerde en waarschijnlijk nu ook nog vaak zo bestaat. In de eerste plaats is het gezin daarom zo belangrijk, omdat nagenoeg iedereen in onze maatschappij in gezinsverband opgroeit. De wijze waarop het gezin is ingericht, is voor een goed deel bepalend voor het leven der gezinsleden. In de tweede plaats en inhoudelijk erg belangrijk, is het gezin de weerspiegeling van de structuur van de maatschappij. Daar wordt gehoorzaamheid en arbeidsmoraal geleerd, wordt geleerd de seksuele driften te onderdrukken en bevrediging in de arbeid te vinden. Het gezin continueert zichzelf door de kinderen zo op te voeden dat ze zelf later weer een gezin stichten. Dit betekent noodzakelijk een conservatieve tendens: het voortbestaan van de kapitalistische maatschappij vindt daarom grote steun in het 'gezonde gezin'; door arbeid en driftonderdrukking blijft de maatschappij in stand. "In dit samen-

spel van economische en ideologische gegevenheden is het burgerlijke gezin de eerste en wezenlijke reproduktieplaats van het kapitalistische en privé-economische systeem, zijn ideologie en structuurfabriek. De 'bescherming van het gezin' is daarom het eerste gebod van de reactionaire cultuurpolitiek" (*Massenpsychologie und Faschismus*, p. 95). Doordat het gezin zelf een autoritaire structuur heeft, brengt het mensen voort die geschikt zijn voor de autoritaire structuur van de maatschappij en die niet ongeneigd zijn zich geheel aan machthebbers te onderwerpen.
Deze niet mis te verstane aanval van Reich op het gezin moet niet worden afgedaan met het argument dat het gezin intussen zo zeer veranderd is, zo 'open' is geworden, dat wij ons er niets van hoeven aan te trekken omdat het alleen zou slaan op het gezin anno 1930 in Duitsland. Inderdaad is de vader in het gezin niet meer die centrale figuur zoals in Reichs tijd en ook is ons op seksueel gebied meer toegestaan. Dit neemt niet weg dat ook nu nog steeds geldt dat seksuele repressie een uitstekend middel is voor repressie in het algemeen, waar ook ter wereld, èn dat het gezin, ook al is het iets minder gesloten dan vroeger, nog steeds een conservatieve, autoritaire factor in de maatschappij is. Dit laatste blijkt direct wanneer andere samenlevingsvormen in het geding zijn - maatschappelijk worden ze niet erkend, hoogstens toegelaten, voornamelijk omdat ze als een bedreiging voor de traditionele maatschappij met zijn steunpilaar het gezin worden ervaren. Dit gevoel van bedreiging bestaat niet ten onrechte. Ook de geleidelijk uitgebreide mogelijkheid tot echtscheiding ondermijnt de gesloten gezinsstructuur en wordt dan ook door voorstanders van de traditionele maatschappij zeer betreurd en als vervalverschijnsel gewaardeerd.

Naast de aanval op het 'dwang-gezin' richtte Reich zijn scherpe kritiek op het 'dwang-huwelijk'. Het traditionele huwelijk heeft een innerlijk tegenstrijdig karakter: enerzijds dient het als instrument in de seksuele repressie en is het tevens een gevolg ervan, anderzijds geeft het de mogelijkheid van seksuele driftontplooiing. Het verbod tot volledige seksuele bevrediging is een gebod tot seksueel contact in het huwelijk. Het is dus geen wonder dat het traditionele huwelijk meer wordt ondergraven dan gestimuleerd door de sex-ontkennende opvoeding tot het huwelijk. Reich wil het huwelijk dat een economische en ideologische functie heeft in onze maatschappij (zoals bijvoorbeeld de onderdrukking van de vrouw) onderscheiden van de 'duurzame seksuele relatie' ('die Sexuelle Dauerbeziehung') die het levenslange en strikt monogame karakter mist, maar vooral los staat van economische belangen. Een van de eerste voorwaarden daartoe is de scheiding van seksuele relatie en voortplanting. Maar naast de afwezigheid van economische motieven is vereist dat de partners tot volledige seksuele ontplooiing kunnen komen en daarin niet gefrustreerd zijn door remmingen in de opvoeding, dat ze in staat zijn tot volledige orgastische potentie, dat wil zeggen dat bij hen de samenhang tussen respecterend beminnen en lichamelijke zinnelijkheid niet in verstoord. Reich denkt niet dat een dergelijke 'duurzame' relatie levenslang kan zijn, omdat de vertrouwdheid wel kan toenemen maar de zinnelijke aantrekking zal afnemen. Het vrijblijvend karakter van

deze relatie is dus bedreigend voor een conservatieve maatschappij en dan met name voor de (seksuele) ontplooiingskansen die hierdoor vrijkomen. Toch heeft diezelfde maatschappij de karakters van de burgers al zo beïnvloed dat niet velen er toe in staat zullen zijn.

Reich heeft naast de indirecte invloed van de maatschappij op het individu door middel van huwelijk en gezin oók de directe relatie, die er vanaf de geboorte van een individu tot de hem omringende maatschappij is, onderzocht. Ook hier geldt weer dat het niet gaat om menselijke wezenskenmerken, los van welke maatschappijvorm dan ook, maar steeds moet de relatie tussen een bepaalde maatschappij en de er in levende individuen onderzocht worden. Het 'karakter' is de neerslag van die relatie. Bepaalde karaktervormen horen bij bepaalde maatschappijstructuren.
Reich gaat voor zijn karakteranalyse uit van de tegenstelling tussen Ik en buitenwereld. Als algemeen uitgangspunt geldt voor elk organisme dat het òf zichzelf òf de buitenwereld moet veranderen. Op een bepaald moment wordt het karakter gevormd als bescherming tegen de buitenwereld.
Zo is aan de karakterstructuur van iemand af te lezen hoe de maatschappij op hem ingewerkt heeft: "de karakterstructuur is een verstard sociologisch proces van een bepaald tijdperk" (*Charakteranalyse*, p. 15). Het grote verschil nu tussen neurotische en reële, gezonde karakters is dat de eersten niet in staat zijn om hun eenmaal gevormde karakter aan te passen aan de veranderde en veranderende omstandigheden. de anderen wèl. Voor de neurotici wordt het karakter zo tot een 'pantser' dat hen meer schaadt dan beschermt. Zo'n pantser of harnas weert niet alleen de buitenwereld direct af, maar ook indirect door de onmiddellijk op de buitenwereld werkende driften af te remmen. Het Ik pantsert zich zowel tegen de gevaren van de buitenwereld als tegen de eigen vaak verdrongen driften. Zo moet het karakter een tegenwicht vormen tegen de opgekropte seksuele energie - de functie van het karakter gaat zich dan geleidelijk omkeren: was het oorspronkelijk naar buiten gericht, als bescherming, nu dient het vooral om de eigen spontane driften tegen te houden. Het verdedigingsmiddel keert zich tegen de verdediger zelf. Wie niet in staat is uit dit isolement te komen, gáat aan de maatschappij te gronde.

Reich onderscheidt een aantal neurotische karakters, die als typen compleet zelden voorkomen, maar meestal met gaten in het 'harnas' die de eventuele mogelijkheid tot genezing kunnen bieden. Waarom zijn er eigenlijk meer? Wat is de grond voor deze karakterdifferentiëring? In laatste instantie de bestaande economische structuur van de maatschappij. Elke maatschappelijke orde schept de ervoor benodigde karakters - dit is tussen haakjes ook de reden waarom de meerderheid der mensen zich niet tegen de bestaande maatschappij kan en wil verzetten. Voor Reich blijft het niet bij deze algemene constateringen. Hij probeert te analyseren hoe in concreto deze karaktervorming verloopt. Daarvoor onderscheidt hij een aantal voorwaarden waaronder driften niet bevredigd worden: de manier waarop dit gebeurt, het tijdstip, het soort driften, de intensiteit ervan enz. Alle details waarin Reich treedt, zijn hier niet nader te vermelden - enerzijds ontbreekt ervoor de plaats, anderzijds

zijn ze filosofisch gezien ook minder interessant. Belangrijk is het principe dat Reich in zijn analyse volgt; de antwoorden en uitwerkingen zijn ook bij hem zeer tijdbepaald en aan een bepaalde theorievorming, vooral de freudiaanse, gebonden. Als voorbeeld van zijn analyse wil ik nog wel even vermelden, hoe hij de vijf karaktertypen onderscheidt, de vier zieke en de ene gezonde: het zijn als neurotische karakters het hysterische, het dwangmatige, het fallisch-narcistische en het masochistische en als gezond karakter het genitale. Het grote verschil tussen de eerste en tweede soort karakters manifesteert zich op seksueel gebied; het neurotisch karakter heeft een slechte communicatie, is geneigd zich te isoleren en/of te fixeren - op seksueel gebied betekent dit ascese of monogamie. Het genitale karakter is in staat zich uit te leven, zonder in voortdurende angst voor de buitenwereld te leven en daardoor zijn driften te moeten onderdrukken, verdringen en sublimeren. Het neurotisch karakter heeft een vastgelegde moraal nodig, ook al gaat het onder diezelfde moraal gebukt - het genitale karakter kan zonder moraal leven. Daarom vormt dit genitale karakter een zo grote bedreiging voor bestaande maatschappelijke structuren met gevestigde moralen. Daarom kan ook de maatschappelijke orde alleen wezenlijk veranderen wanneer er voldoende genitale karakters zijn. Dit kan alleen dan gerealiseerd wordt als de opvoeding geen neurotische karakters veroorzaakt en schept en dat betekent zoveel mogelijk vrijheid in de opvoeding. Het is een misverstand te menen dat voor de puberteit, die op zichzelf juist de periode van seksuele rijping betekent, seksuele onthouding vereist is. Dit misverstand berust onder andere op de door Freud ook gehuldigde opvatting dat seksuele ontplooiing in strijd zou zijn met ontplooiing op ander gebied en dat het volgen van seksuele driften een belemmering zou vormen voor de maatschappelijk noodzakelijke arbeid. Reich bestrijdt Freud zeer fel op dit punt: sublimering is niet in strijd met driftbevrediging, maar ligt in het verlengde ervan. Niemand kan tot zelfontplooiing en tot werkelijke cultuur komen wie zijn driften niet bevredigt - hij moet dan zoveel aandacht aan zijn verzet, aan zijn 'pantser' besteden, dat hij tot echte communicatie met de buitenwereld en de andere mensen niet in staat is. Te illustreren is dit nog door Reichs theorie van het orgasme. Kenmerkend voor het genitale karakter is de mogelijkheid tot orgasme te komen als uiting van zowel eigen driftbevrediging als ook van communicatie met de ander. De genitale mens is namelijk geen egoïst: zijn eigen bevrediging komt alleen tot stand in relatie tot anderen. De neurotici sluiten zich af, de genitale mens staat open; hij is niet geneigd zich te onderwerpen, hij is niet bang voor zijn vrijheid, hij kan steeds veranderen.

Het lijkt me nu duidelijk hoe uit Reichs maatschappijanalyses en uit zijn beeld van de ideale mens de grote invloed van zijn ideeën in de zestiger jaren is te verklaren. Hij heeft de bouwstenen geleverd om een anarchistische maatschappij mee op te bouwen en de bestaande orde te bekritiseren en aan te vallen. Anders dan vele andere anarchistische theoretici heeft hij het seksuele element naar voren gehaald: seksuele repressie betekent totale repressie - seksuele vrijheid is een voorwaarde voor een vrije maatschappij.

POSTMODERNISME*
Wim van Dooren

Willen we de nogal vage aanduiding 'postmodern' kunnen plaatsen, dan is het nodig te weten waarom en in welk opzicht de term 'modern' afgedaan zou hebben. Wie en wat 'postmodern' heet, vervangt het 'moderne' dat kennelijk voor iets anders staat dan heel neutraal het 'eigentijdse'. De term heeft zijn ontstaan buiten de filosofie en werd aanvankelijk bedoeld als benaming van een nieuwere stroming binnen de Amerikaanse literatuur, waarvoor Ihab Hassan in 1971 de naam 'postmodernisme' introduceerde en daarmee andere betitelingen op de achtergrond schoof. Vervolgens kwam de naam in de architectuur in zwang (Jencks 1975), totdat Lyotard in 1979 ook in de filosofie het begrip 'postmodern' in gebruik nam.

Het begrip 'modern' waar men zich tegen verzet en waar men aan voorbij wil zijn, wordt in filosofisch opzicht vooral geassocieerd met een bepaalde vorm van Verlichtingsdenken. Dit houdt dan in een universeel-rationele denktrant, verbonden met een opvatting van wetenschap en techniek, gericht op nut en vooruitgang en vanuit Europa en Noord-Amerika als centrum de verdere wereld beheersend. Anders gezegd: het postmodernisme is een verzet tegen logo- en etnocentrisme en in het algemeen tegen waardenmonopolies van welke aard ook.
Er is geen duidelijk aanwijsbare stroming van postmodernisme en zoals dat meestal het geval is met modetermen: de filosofen die er aanvankelijk zelf mee kwamen, schrikken ervan terug en willen de term niet meer hanteren. Toch is het zinvol om op zijn minst postmoderne tendensen te onderkennen en die vooral in Frankrijk te situeren in het verlengde van de discussies over de taalstructuur, zoals die daar tientallen jaren geleden aan de gang waren en uiteindelijk teruggingen op De Saussure (1857-1913). Het 'structuralisme' van de jaren zestig had de problematiek van de taal op de gehele cultuur overgebracht en van daaruit is het 'postmodernisme' te begrijpen. Het fenomeen 'taal' staat trouwens nog steeds centraal en er wordt een verband gezocht met de taalanalytische filosofie.
Uitgangspunt is zoals gezegd de discussie over gebruik en functie van de taal, zoals deze is begonnen in het boek van De Saussure: *Cours de Linguitisque générale* (als collegedictaat postuum in 1916 gepubliceerd). Voor de verdere ontwikkeling is vooral van belang dat De Saussure de taal als structuur opvat, die van zichzelf uit begrepen dient te worden zonder dat daarvoor een verwijzing nodig is naar een buiten-talige werkelijkheid. Woorden hebben hun betekenis omdat ze verschillen van andere woorden. Verder is van belang dat voor De Saussure de taal als structuur wezenlijk voorafgaat aan de subjecten

---

* Fragment uit een bundel, uitgegeven voor het Studium Generale Delft, zie nr. 91.5 van de bibliografie elders in dit nummer. Dit fragment is mede gekozen met het oog op het begin 1995 te verschijnen nummer van *De AS*, gewijd aan het postmodernisme c.q. het differentiedenken.

die de taal spreken. Niet het sprekend subject maakt taal, maar de taal maakt een subject sprekend.
Na De Saussure werden zijn gedachten op de cultuur in het algemeen toegepast, die naar analogie van de taal ook als een intern regelsysteem waaraan subjecten ondergeschikt zijn, kon worden begrepen. Toch bleef de taalcomponent daarin van de grootst mogelijke betekenis, zozeer dat soms elke cultuur als één grote taal werd opgevat. Gevolg van deze benadering van culturen is dat niet meer één cultuur en wel de onze als maatgevend kon worden opgevat, inclusief het daarbij behorende model van rationaliteit en wetenschappelijkheid.
Is nu het hieruit voortkomende postmodernisme een voorstander van een volledig relativisme? Het lijkt er soms heel sterk op, zeker als het verbonden wordt met relativerende ideeën zoals die op het terrein van wetenschappelijk onderzoek en wetenschapsfilosofie zijn ontwikkeld. Het 'westers' rationaliteitsmodel heeft zijn monopolie verloren sinds gebleken is dat in veel andere culturen op geheel andere wijze resultaten zijn geboekt, bijvoorbeeld in de geneeskunst. Een geheel andere manier van omgaan met de natuur, zoals dit in zogenaamd primitieve culturen het geval is, oogst grote bewondering van milieuverdedigers. Hoezeer een wetenschappelijk model met een bepaalde maatschappijvorm samenhangt, is door Feyerabend aangetoond; als men voor een pluriforme maatschappij is. dient men ook eem pluriformiteit aan wetenschapsmethoden voor te staan. Feyerabend heft daarvoor de leus aan: 'anything goes'.

Het relativisme blijft inderdaad het hete hangijzer in de huidige discussies, maar het is moeilijk voor wie ook om gelijk te krijgen omdat het postmodernisme een dermate vaag begrip is dat er moeilijk specifieke kenmerken van zijn te geven en omdat bovendien degenen die als postmodern te boek staan, zich juist weer tegen volledig relativisme verzetten. Eén ding staat wel vast: wie postmodern wil heten, heeft wel grote twijfels aan legitimeringen van waarden en normen maar zet ze daarmee nog niet over boord. Misschien gaat het er juist om de echte waarden te voorschijn te halen ten koste van de denatureringen ervan. Het delegitimeren en het de(con)strueren kan het meest waardevolle blootleggen, zoals dit door Heidegger ook bedoeld werd met zijn destructie van de traditionele metafysica.

De 'postmodernist' Lyotard is uiterst kritisch tegenover de 'grote verhalen', die in feite gediend hebben om inhumaniteit en maatschappelijk onrecht te legitimeren, maar daarmee is hij nog geen voorstander van inhumaniteit geworden. Alle globale en totale oplossingen zijn verdacht; daarom roept Lyotard op tot erkenning van de heterogeniteit en tot 'oorlog aan het Geheel'. Wie voortdurend uit is op 'consensus', laat wezenlijke elementen vallen: strijdigheid tussen standpunten, 'paralogie', is vruchtbaar. Lyotard haalt daartoe de 'taalspelen' van Wittgenstein aan, die hij vergelijkt met eilanden in een grote archipel: er is wel een verbindende zee, zodat ze onderling bereikbaar zijn, maar ze zijn alle principieel verschillend en nooit te identificeren in de zin van op één noemer te brengen. Ook binnen onze eigen maatschappij heeft de identificatie- en consensuszucht vernietigende consequenties ge-

had doordat de individuele ontplooiing er door is geschaad. Er moet worden teruggekeerd tot die individuele waarden om daaraan onze maatschappijvorm aan te passen. Deze nieuwe ordening mag niet autoritair en hiërarchisch zijn.

Derrida vertegenwoordigt het type van de postmodernist die niet zelf weer met de nieuwe grote verhalen wil aankomen, maar in de marge van de vroegere filosofie zijn opmerkingen maakt. Eigenlijk probeert hij (net als Adorno) te zeggen wat niet wordt gezegd. Hij is de meester van de subtiele verschillen en 'differentiëringen'. Zijn 'differentiedenken' sluit aan bij Hegels dialectische filosofie en bij De Saussure's structuralisme. Als in een dialectisch proces identiteiten tegengesteld worden (anders gezegd: zich differentiëren) en als in een structuur de elementen onderling verschillen, dan zoekt Derrida de grond van de werking van het verschil. Hij gebruikt daarvoor het Franse woord 'différence', dat meer betekenissen heeft: behalve niet-identiek-zijn heeft het ook de betekenis van uitstellen, opschuiven. In het tweede geval gaat het dus om een werking en daarvoor creëert Derrida de nevenvorm 'différance' met een 'a'. Typerend voor dit woordgebruik is dat het alleen in het schrift, in de geschreven tekst zichtbaar is. In het schrift is het spoor van dit 'verschillen' als bewegingsspel aanwezig. Anders dan het dialectisch denken wil Derrida liever niet in termen van 'opposities' en contradicties spreken (en schrijven!), maar eerder in termen van differentiëringen waardoor de grenzen vloeiender zijn, bijvoorbeeld tussen binnen en buiten, tussen eindig en oneindig, tussen vernietigen en scheppen, tussen natuur en cultuur. Anders dan Heidegger wil Derrida in de identiteit de verschillen en niet in de verschillen de identiteit zien.
Derrida trekt zeker ook praktische consequenties uit zijn filosofie, zowel op het gebied van het mensbeeld als op politiek-maatschappelijk terrein. Als hij schrijft over 'les fins de l'homme', gebruikt hij weer een interessante dubbelzinnigheid: het gaat zowel om het doel als het einde van 'de' mens. Het humanisme van 'de' mens eindigde bij Heidegger in de ontologie; nu is er geen sprake meer van 'de' mens en de centrale positie van de mens in het Zijn, de kosmos, de natuur, is voorbij. Daarmee is het absoluut verplichtende verdwenen, evenals de absolute waarheid. Met een zinspeling op Kants morele uitspraak 'je kunt omdat je moet', schrijft Derrida: 'tu dois, donc tu ne peux pas'. Hij voegt er bovendien aan toe 'il faut la vérité', waarmee hij minder wil zeggen dat we de waarheid nodig hebben, als wel dat hij ontbreekt. In politiek-maatschappelijk opzicht betekent dit de noodzaak van vrijheid voor het individu om te denken en te handelen. Derrida is een voorvechter van vrij universitair onderwijs en een stimulator van filosofie-onderwijs. De schaduwzijde van zijn filosofie is dat deze zo mogelijk nog moeilijker leesbaar is dan de filosofie waarmee hij zich bezighoudt (Hegel en Heidegger).

LITERATUUR

Belangrijke vertegenwoordigers van het postmodernisme zijn *Derrida*: Marges (1972); Eperons (1976) en *Lyotard*: La condition postmoderne (1979); Le Différend (1983). Secundaire literatuur: E. Berns e.a., *Denken in Parijs* (1979); S. Ijsseling e.a., *Jacques Derrida* (1986).

Bibliografie prof. dr. Wim van Dooren

Cees Bronsveld (samenstelling en annotatie)
m.m.v. Tineke Hoff

1955

55.1 'Theologisch congres had een staartje', in: Kamper Nieuwsblad, 11.1.1955, p. 2.
* Anoniem bericht, gebaseerd op (niet geplaatste) ingezonden brief van Van Dooren, d.d. 8.1.1955.

55.2 'Moet een theologisch student geloven?', in: Unitas, 23:2, p. 5.
* Vgl. reactie van H. ter Heide, 'Wim en de wetenschap', in: Unitas, 24 (1956):3, pp. 10-11, zie ook nr. 56.1.

1956

56.1 'De dwaas zegt in zijn hart: er is geen God', in: Unitas, 24:4, pp. 4-6.
* Voortzetting van een discussie met H. ter Heide, zie nr. 55.2; reactie van H. ter Heide, in: Unitas, 24:5, pp. 9-10.

1958

58.1 'Monisme of dualisme', doctoraalscriptie, 7 pp., 27 juni 1958.
* Ondertitel: 'Een vergelijking van de kentheoretische houdingen van Kant, Hegel en Heidegger ten opzichte van de voor hen traditionele metaphysica'; aanwezig in KB (cat. nr. 1428 A 61).

1960

60.1 'De logica van Opzoomer (1821-1892)', in: ANTWP, 52:5, pp. 244-259.
* Enigszins gewijzigd deel van een antwoord op een door de Litt. Fac. der RU Leiden uitgeschreven prijsvraag, waarin een beschrijving van de filosofie van Opzoomer gevraagd werd. Gesigneerd als 'W. van Dooren, theol. drs.' Zie over de gang van zaken rond deze prijsvraag nr. 77.16, pp. 5-6.

1961

61.1 'Van mens tot mens', in: WW, 14:20, 14.5.1961.
* Tekst van een radiolezing voor de VARA-microfoon, 14.5.1961.

1962

62.1 'Merleau-Ponty, een religieus humanist', in: MW, 17:3, 10.2.1962, p. 5.
* Foutieve kop. Kop had moeten luiden: 'Merleau-Ponty: een a-religieus humanist'.

62.2 'Utopie en werkelijkheid', in: WW, 15:34, 19.8.1962.
* Tekst van een radiolezing voor de VARA-microfoon, 19.8.1962.

62.3 'Humanisten en christenen', in: MW, 17:22, 1.12.1962, pp. 3, 5.

62.4 'Waarom nu juist de Bijbel?', in: MW, 17:23, 22.12.1962, p. 5.

62.5 (boekbespreking) F. Sassen, 'De herleving van het criticisme in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw' (Amsterdam 1961), in: ANTWP, 54:5, pp. 257-258.

1963

63.1 'De twee reformaties in de zestiende eeuw', in: Rekenschap, 10:1, pp. 42-47.

63.2 'Georg Friedrich Wilhelm Hegel (1770-1831)', in: WW, 16:45, 3.11.1963.
* Artikel in de reeks 'Invloedrijken'; herdrukt, zie nr. 66.2.

63.3 (boekbespreking) H. van 't Veer, 'Mr. C.W. Opzoomer als wijsgeer' (Assen 1961), in: ANTWP, 55:2, pp. 108-109.

1964

64.1 'Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781)', in: WW, 17:28, 5.7.1964.
* Artikel in de reeks 'Invloedrijken'.

64.2 (ingezonden brief) 'De Roy en de filosofie', in: MW, 19:20, p. 7.
* Met een naschrift van de redactie; reactie op Jac. de Roy, 'Pos, rationeel humanist', in: MW, 19:18, 10.10.1964, pp. 3-4; vgl. de reactie van De Roy, 'Antwoord aan Van Dooren', in: MW, 19:21, 21.11.1964, p. 7; zie ook nr. 64.3.

64.3 (ingezonden brief) 'De Roy en de filosofie (2)', in: MW, 19:23, 19.12.1964, p. 11.

1965

65.1 'Het totaliteitsbegrip bij Hegel en zijn voorgangers', Utrecht, 198 pp.
* Proefschrift, verdedigd te Utrecht, 12 maart 1965; promotor: prof.dr.mr.K. Kuypers,

opponent: prof. dr. J.P. van Praag; paranimfen waren drs.O.D. Duintjer en dr.J. Mansfeld. Van deze dissertatie verscheen een handelseditie, zie nr. 65.2. Deze editie ('te Assen bij Van Gorcum' etc.) bevat (i.t.t. de handelseditie) een voorwoord, een c.v. en, als losse bijlage, een twaalftal stellingen, waarvan de eerste luidt: "Hegels filosofie is in wezen anthropologie".

65.2 'Het totaliteitsbegrip bij Hegel en zijn voorgangers', Wijsgerige teksten en studies, deel 10, Van Gorcum Assen/Prakke & Prakke Assen, 198 pp.
* Handelseditie van proefschrift, zie nr. 65.1. R.F. Beerling schreef een positief-kritische recensie in ANTWP, 57:2, pp. 131-132; zie ook O.D. Duintjer in: Rekenschap, 13:1, pp. 49-51.

65.3 'Atoom en kosmos, Geschiedenis van ons wereldbeeld', Hum. Geestelijke Verzorging Driebergen, 28 pp.
* Dit, aldus Van Dooren "populair filosofisch geschriftje" verscheen in de reeks 'De mens en zijn wereld' onder redactie van Van Dooren en maakt met andere reeksen deel uit van de serie 'Oriëntatie', bedoeld als ondersteuning van groepsgesprekken van de Humanistische Geestelijke Verzorging binnen het leger.

65.4 'Anders denken en samen leven', in: Euros nr. 5, winter 1965/66, thema 'Gordijnen openschuiven', pp. 81-87.
* Andere bijdragen van onder meer J. Bernlef en A. v. Leeuwen.

65.5 'Humanisme en filosofie', in: WW, 18:47, 21.11.1965.
* Tekst van een radiolezing voor de AVRO-microfoon, 8.11.1965.

65.6 'Leven uit de dood', in: WW, 18:48, 28.11.1965,
* Tekst van een radiolezing voor de VARA-microfoon, 28.11.1965.

65.7 (boekbespreking) M. Knight, 'Van Boeddha tot Sartre' (Ned. vert., Amsterdam 1965), in: MW, 20:15, p. 7.

65.8 (boekbespreking) G.H. v.d. Senden, 'Het werelddrama' (2e druk, Amsterdam 1965), in: AmSt, 46:4, pp. 91-92.

1966

66.1 'De vrijheid van de filosoof en de gebondenheid van de filosoof', Van Gorcum Assen, 26 pp.
* Tekst van de rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de wijsbegeerte vanwege de Humanistische Stichting Socrates aan de TH Delft op 19.10.1966. Van Dooren behandelt in zijn rede onder meer de verhouding tussen levensovertuiging en filosofie, een thema dat in zijn werk een belangrijke rol zou blijven spelen, zie onder meer nrs. 82.4 en 90.5.

66.2 'Georg Friedrich Wilhelm Hegel', in: 'Invloedrijken', HV Utrecht, pp. 60-61.
* Geen jaar van uitgave vermeld; herdruk van nr. 63.2.

66.3 (vertaling) 'Invloedrijke gedachten van Nicolaas Cusanus (1401-1464)', in: WW, 19:11, 13.3.1966.
* Vertaling van een drietal fragmenten uit 'De docta ignorantia' (voltooid 1440).

66.4 (vertaling) 'Invloedrijke gedachten van René Descartes (1596-1650)', in: WW, 19:15, 10.4.1966.
* Vertaling van fragment uit 'Discours de la méthode' (1637).

66.5 (vertaling) 'Invloedrijke gedachten, Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781)', in: WW, 19:24, 12.6.1966
* Vertaling van fragment uit 'Die Erziehung des Menschengeschlechts' (1780).

66.6 (vertaling) 'Invloedrijke gedachten van B. de Spinoza - Ethica', in: WW, 19:43, 23.10.1966.
* Vertaling van een viertal stellingen uit de 'Ethica' ('Opera Posthuma', 1677).

66.7 (vertaling) 'Invloedrijke gedachten van F. Bacon', in: WW, 19:49, 12.12.1966.
* Vertaling van een fragment uit 'Novum organum' (1620).

66.8 'Alles is betrekkelijk', in: WW, 19:50, 19.12.1966.
* Tekst van een radio-uitzending op 19.12.1966.

66.9 (boekbespreking) 'Leerboek geeft ruime blik op humanisme', in: MW, 21:14, 16.7.1966, p. 5.
* Bespreking van J.H. Bavinck, 'Religies en wereldbeschouwingen in onze tijd' (3e druk, Groningen 1966).

66.10 (boekbespreking) Thaumasia, 'Mondige mens, voorwaarden, vervulling' (Nijmegen z.j.), in: MW, 21:18, 1.10.1966, p. 6.

66.11 (interview) 'Prof.dr.W. van Dooren is lid subcommissie: Humanist naar Pastoraal Concilie', in: Dagblad Kennemerland, 29.11.1966.
* Abusievelijk is er voortdurend sprake van 'prof.J. van Doorn'.

1967

67.1 'Atheïsme', Oecumenische Leergang, 4e cyclus nr. 4, Sjaloom Odijk, aantal pp. onbekend.
* Zie over deze reeks in het algemeen en dit deeltje in het bijzonder het artikel van H.

Bonger, 'Prof. van Dooren schetst historie en huidige plaats van het atheïsme', in: MW, 22:7, 1.4.1967, p. 3.

67.2 'Die Aufgabe der Hegelforschung in Bezug auf die Phänomenologie des Geistes', in: Hegel-Studien, Bd. 4, pp. 235-244.

67.3 (redactie, met onder meer S.J. Doorman en O.D. Duintjer), 'Filosofie in meervoud', themanummer Wijsgerig Perspectief, 7:5, pp. 245-300.

67.4 (discussiebijdragen) S.J. Doorman (rapporteur), 'Discussie', in: WP, 7:5, pp. 281-300.
* Discussie over pluralisme in de filosofie met verder bijdragen van onder meer O.D. Duintjer, S.J. Doorman en J.J.A. Mooij.

67.5 'De actualiteit van Leibniz', in: ANTWP, 59:1, pp. 32-35.
* Verslag van een Leibniz-congres in Hannover, 14-19.11.1966.

67.6 'Invloedrijke gedachten van J.J. Rousseau', in: WW, 20:16, 17.4.1967.
* Vertaling van een fragment uit 'Du contrat social ou principes du droit politique' (1762).

67.7 'Humanistisch perspektief', in: WW, 20:42, 15.10.1967.
* Tekst van een radiolezing op 15.10.1967.

67.8 'Het humanisme', in: Theosofia, 68:10, pp. 220-222.
* Syllabus van een lezing gehouden op 17.7.1967.

67.9 'Waarom ik geen christen ben', in: AVRO-bode, 12.3.1967, p. 14.
* Aankondiging van een uitzending in de serie 'Moderne geloofsvragen'.

67.10 'Christendom, van begin tot einde', in: MW, 22:6, pp. 4-5.
* N.a.v. het verschijnen van de Nederlandse vertalingen van G. Wyneken, 'Afscheid van het Christendom' (Amsterdam 1966) en A. Robertson, 'De oorsprong van het Christendom' (Amsterdam 1966).

67.11 (boekbespreking) J. Simon, 'Das Problem der Sprache bei Hegel' (Stuttgart 1966), in: ANTWP, 59:4, pp. 267-268.

67.12 (boekbespreking) G. de Grunt, 'Louis Lavelle' (Z.p., z.j.), in: AmSt, 47:4, pp. 123-124.

67.13 (boekbespreking) I. Flam, 'Gestalten van een Westerse subjectiviteit' (Tielt 1965), in: AmSt, 47:4, pp. 125-126.

67.14 (boekbespreking) I. Flam, 'Gestalten van een Westerse subjectiviteit' (Tielt 1965), in: MW, 21:17, 17.9.1966, p. 3.

67.15 'Berdjajev, N.A.', in: GWP, 7e druk, deel 3, pp. 568-569.

67.16 'Brentano, F.', in: GWP, 7e druk, deel 4, pp. 519-520.

67.17 'Bruno, G.', in: GWP, 7e druk, deel 4, p. 621.

67.18 'Brunschvicg, L.', in: GWP, 7e druk, deel 4, pp. 621-622.

67.19 'Cassirer, E.', in: GWP, 7e druk, deel 5, pp. 154-155.

1968

68.1 'Existentiële volwassenheid', in: P.J. Roscam Abbing (red.), 'Volwassenheid', Paul Brand Hilversum, pp. 74-88.

68.2 (redactie, met onder meer S.J. Doorman en O.D. Duintjer), 'Manipulatie', themanummer Wijsgerig Perspectief, 8:5, pp. 281-344. Met een woord vooraf door de (gast)redactie.

68.3 'Ethiek en situatie', in: WP, 18:5, pp. 311-319.

68.4 'Filosoferen in dialoogvorm', in: MK, 24:3, pp. 82-86.
* Samenvatting van een lezing in het kader van een cursus gegeven op de ISVW, 10.2.1968.

68.5 'De verscheidenheid van het humanisme', in: 'Het Humanistisch Verbond', Bureau Hoofdraadsman, HV Utrecht, pp. 59-66.
* Jaar van uitgave onzeker.

68.6 'Oecumene als alibi', in: 'Terzake 3', Gesprekken van sociologen en theologen over kerkvernieuwing, Ambo Utrecht/Bosch en Keuning Baarn, pp. 22-35.
* Vertaald in het Duits, zie nr. 71.2.

68.7 'Pastoraal concilie: openheid en saamhorigheid', in: MW, 23:2, 20.1.1968, p. 7.

68.8 'Van officieuze naar officiële dialoog, een commentaar', in: De vragende mens (Den Haag), 16:9, pp. 3-7.

68.9 'Openbaring, ervaring en begrip', in: Rekenschap, 15:4, pp. 173-177.
* Over de theologie van Schillebeeckx.

68.10 'Marxistische en niet-marxistische humanisten (I)', in: MW, 23:22, 23.11.1968, p. 3.

68.11 'Marxistische en niet-marxistische humanisten (II), in: MW, 23:23, 7.12.1968, p. 3.

68.12 'The discussion between Marxist and non-marxist Humanists in Vienna 1968', in: IH, 3:3-4, pp. 16-18.

68.13 'Rekenschap afleggen', in: WW, 21:11, 10.3.1968.
* Tekst van een radio-uitzending op 10.3.1968.

68.14 (discussiebijdrage)'Gesprek tussen rooms-katholieken en humanisten', in: WW, 21:50, 8.12.1968.
* Verslag van een (radio)gesprek tussen D. de Lange (secr. van de St. Willebrord Vereniging) en Van Dooren (alg. secr. van het HV), uitgezonden op 8.12.1968.

68.15 (discussiebijdrage) 'Een eerste reactie', in: WW, 21:53, 29.12.1968.
* Reacties van Van Dooren, Constandse en Bonger op een - eveneens afgedrukt - persbericht 'Samenwerking met anderen' over het geïnstitutionaliseerde contact tussen de R.K. kerk in Nederland en het HV; tekst van een radio-uitzending 29.12.1968.

68.16 'Ook de niet-christen voelt zich volwaardig deelnemer aan Pastoraal Concilie', in: KO, 2:3, pp. 78-79.

68.17 'Op weg naar de tweede zitting (7-10 april)', in: KO, 2:3, pp. 80-83.
* Commentaren van Van Dooren op de rapporten 'Onze missie-opdracht nu' (pp. 80-82) en 'Ontwikkelingswerk' (pp. 82-83).

68.18 'Wijsgerige teksten', in: MW, 23:18, p. 5.
* Bespreking van een drietal delen uit de reeks 'Wijsgerige teksten': R.F. Beerling (red.), 'De samenleving' (Arnhem 1966), C.A. Schoonenbrood (red.), 'De wereld' (idem 1966) en C.A. Schoonenbrood (red.), 'Het absolute' (idem 1967).

68.19 (boekbespreking) E. Levinas, 'Totaliteit en het oneindige' (Ned. vert., Rotterdam 1966), in: AmSt, 49:1, pp. 24-26.

68.20 (boekbespreking) H. v. Gelre, 'N. Berdjajew' (Den Haag 1964), AmSt, 49:4/50:1, pp. 20-21.

68.21 (boekbespreking) P. v.d. Hoeven, 'Galilei' (Baarn 1966), in: AmSt, 49:3, p. 74.

68.22 'Dialectiek', in: GWP, 7e druk, deel 6, pp. 341-342.

68.23 'Fechner, G.T.', in: GWP, 7e druk, deel 7, pp. 431-432.

68.24 'Fichte, J.G.', in: GWP, 7e druk, deel 7, pp. 472-473.

68.25 'Ethische aspecten van de beroepsuitoefening', in: Th. Breemer (red.), 'De Apothekers-assistente in Nederland, een studie van het beroep van apothekers-assistente', St. Lucas Breda, pp. 106-121.
* Niet door Van Dooren geschreven artikel. Wel gebaseerd op een aantal van zijn filosofische ideeën op grond waarvan Breemer Van Dooren om instemming met het artikel verzocht, instemming die hij verkreeg.

1969

69.1 'Marx en de ontwikkeling in het huidige marxisme', in: 'Actueel marxisme', themanummer van de Annalen van het Thijmgenootschap, 57:2, pp. 5-33.
* Tekst van een lezing op de algemene ledenvergadering van het Thijmgenootschap op 10.5.1969 in Nijmegen; met een verslag van de aansluitende discussie met Van Dooren (pp. 25-33).

69.2 'Die Bedeutung der Religion in der Phänomenologie des Geistes', in: H.G. Gadamer (Hrsg.), 'Hegel-Tage Urbino 1965', Hegel-Studien, Bd. 4, Beiheft 4, pp. 93-101.
* Verschenen in 1969.

69.3 (boekbespreking) H.-G. Gadamer (Hrsg.) 'Hegel-Tage Royaumont 1964. Beiträge zur Deu-tung der 'Phänomenologie des Geistes' (Bonn 1966), in: Hegel-Studien, Bd. 5, pp. 309-311.

69.4 'Eéndimensionaal of dialektisch?', in: WP, 9:4, pp. 200-214.

69.5 (redactie) 'Dialektiek-discussie', in: WP, 9:4, pp. 243-266.
* Verslag van een discussie te Eindhoven, met bijdragen van onder meer E.M. Barth, S.J. Doorman en O.D. Duintjer.

69.6 'Naar een concrete ethiek', in: ANTWP, 61:4, pp. 241-251.
* Enigszins bewerkte versie van een lezing gehouden voor het Genootschap voor Wetenschappelijke Philosophie, 23.11.1968.

69.7 'Autonome ethiek?', in: KO, 3:10, pp. 296-299.

69.8 'Georganiseerde intermenselijke relaties?', in: 'De dag ligt nog voor ons, essays van humanisten', Van Stockum Den Haag, pp. 62-68.

69.9 'Denken over de dood', in: 'De dood verandert', De Arbeiderspers Amsterdam, i.s.m. het HV, pp. 59-66.
* Jaar van uitgave niet zeker.

69.10 'Het gesprek tussen marxistische en niet-marxistische humanisten in 1968', in: WW, 22:1, 5.1.1969.

* Verslag van het IHEU-congres in september 1968 in Wenen, waaraan veel Oosteuropeanen deelnamen.

69.11 'Conference of marxist and non-marxist humanists', in: IH, 4:3, pp. 1-6.
* Eerste deel van een congresverslag; voor vervolg zie nr. 69.12.

69.12 'Conference of marxist and non-marxist humanists', in: IH, 4:4, pp. 1-5.

69.13 (discussiebijdrage) 'Gesprek tussen Rooms-Katholieken en Humanisten III', in: WW, 22:3 19.1.1969
* Tekst van een (radio)discussie tussen de humanist Van Dooren en de katholiek R.C. Kwant; uitgezonden op 19.1.1969.

69.14 'Geen opzienbarende zitting', in: MW, 24:3, 8.2.1969, p. 5.
* Over de derde zitting van het Pastoraal Concilie, 5-8.1.1969.

69.15 'Samenwerking of tegenwerking?', in: WW, 22:15, 13.4.1969.
* Tekst van een radiolezing op 13.4.1969.

69.16 'Waar komen de normen vandaan? Commentaar op de zedelijke levensbeschouwing van de christen', in: De Protestant + De Weg, 1969:3, pp. 5-8.
* Ondertitel van dit tijdschrift: 'Maandblad voor informatie en instructie t.b.v. het gesprek Reformatie/Rome'.

69.17 'De betekenis van Descartes', in: MK, 25:2, pp. 56-61.

69.18 (boekbespreking) J. Huxley, 'Religie zonder openbaring' (Ned. vert., Rotterdam z.j.), in: AmSt, 50:5 pp. 116-117.

69.19 'Hartman, N.', in: GWP, 7e druk, deel 9, pp. 158-159.

69.20 'Hegel, G.W.F.', in: GWP, 7e druk, deel 9, pp. 222-223.

69.21 'Hegelianisme', in: GWP, 7e druk, deel 9, pp. 223.

69.22 'Holbach, baron P.H.D. von', in: GWP, 7e druk, deel 9, pp. 469-470.

1970

70.1 'Hegel und Fries', in: Kant-Studien (Bonn), 61:2, pp. 217-226.

70.2 'Philosophie et Vie', in: Actes de III-ième Congrès International de l'Association internationale pour l'étude de la philosophie de Hegel, Lille 1968, pp. 329-337.
* Verschenen in 1970.

70.3 'Verdraagzaamheid', in: Rekenschap, 17:4, pp. 179-183.
* Naar aanleiding van H. Bonger, 'Verdraagzaamheid' (Ned. Gesprekscentrum 1970). In Rekenschap, 18:1, een tweetal reacties op Van Dooren: H. Bonger. 'Marcuse en de verdraagzaamheid' (pp. 34-41) en J. In 't Veld, 'Marcuse versus Marx' (pp. 42-49).

70.4 'Filosoferen in Nederland', in: AmSt, 51:3, pp. 91-96.

70.5 'Dialogue between Roman Catholics and Humanists', in: IH, 1970/4, pp. 6-7.

70.6 'Een nieuwe beginselverklaring', in: WW, 23:17, 26.4.1970.
* Tekst van een radiolezing op 26.4.1970; zie ook nr. 71.9.

70.7 'Internationaal contact tussen humanisten en katholieken', in: WW, 23:41, 11.10.1970.
* Tekst van een radiolezing van 11.10.1970.

70.8 'Bertrand Russell: voorbeeld voor geëngageerd humanisme', in: MW, 25:4, 28.2.1970, p. 4.

70.9 'Humanistische contacten met marxisten en katholieken', in: MW, 25:19, 17.10.1970, pp. 4-5.

70.10 'Dialoog tussen katholieken en humanisten', in: MW, 25:21, pp. 4-5.

70.11 'James, W.', in: GWP, 7e druk, deel 10, p. 307.

70.12 'Kant, I.', in: GWP, 7e druk, deel 10, pp. 632-634.

70.13 'Lamettrie, J.O. de', in: GWP, 7e druk, deel 11, p. 547.

70.14 'Leibniz, G.W.', in: GWP, 7e druk, deel 11, pp. 708-709.

1971

71.1 'Hegel na 200 jaar', in: ANTW, 63:3, pp. 203-216.
* Uitgewerkte tekst van een voordracht gehouden voor de Algemene Nederlandse Vereniging voor Wijsbegeerte, 9.1.1971.

71.2 'Die ökumene als Alibi', in: IDZ, 4:1, pp. 6-13.
* Bewerkte vertaling van nr. 68.6.

71.3 'Henri Lefebvre: dialecticus en metafilosoof', in: Intermediair, 7:20, 21.5.1971, pp. 15-17.

71.4 'Het denken van Henri Lefebvre', in: AmSt, 52:3, pp. 84-89.

71.5 'Een marxistisch humanist', in: de Humanist, 26:12, 12.6.1971, p. 7.
* Over Leszek Kolakowski.

71.6 'Ayer als kritisch humanist', in: de Humanist, 26:13, 26.6.1971, p. 7.

71.7 'Geweten, gewetensonderzoek en militaire dienstplicht', in: de Humanist, 26:17, 9.10.1971, pp. 5-6.
* Op dit artikel kwam een aantal reacties: C. Uitenbogaard, 'Geweten en redelijkheid' in:

de Humanist, 26:20, 20.11.1971, p. 7; F. Janzen, 'Geweten en redelijkheid', in: de Humanist, 26:21, 4.12.1971, p. 6 en P. Spigt, 'Over gewetensbezwaren', in: de Humanist, 27:1, 8.1.1972, pp. 6-7. Van Dooren reageerde begin 1972, zie nr. 72.5.

71.8 (interview) 'Heeft de Kerk nog toekomst?', door R. Brico, in: Elseviers Magazine, 16.10.1971, pp. 71-85.

* Aan het woord komen verder o.a. prof.dr.mgr. J. Groot, prof. C.W. Mönnich en dr. J. van Klinken.

71.9 (interview) 'Humanistische uitgangspunten: onscherpe momentopname', door C. Vogel, in: de Humanist, 26:5, 6.3.1971, pp. 3-4, 9.

* N.a.v. van het (eveneens afgedrukte) voorstel voor een beginselverklaring van het HV, geformuleerd door een commissie-beginselverklaring onder voorzitterschap van Van Dooren. Zie over Van Doorens rol in deze grondslagendiscussie: T. Flokstra en S. Welling, 'De geschiedenis van het Humanistisch Verbond 1946-1986, Utrecht/Zutphen 1986, pp. 196 e.v.

71.10 'Malebranche, N. de', in: GWP, 7e druk, p. 510.

1972

72.1 'Dialectiek als zingeving', in: J.H.M.M. Loenen, m.m.v. J.K.M. Gevers (red.), 'Synthese als actiemodel, een interdisciplinaire bezinning', Van Gorcum Assen, pp. 43-53.

72.2 'Zwei Methoden, die Phänomenologie des Geistes zu interpretieren', in: Hegel-Studien, Bd. 7, pp. 298-302.

* Bespreking van P.-J. Labarrière, 'Structures et mouvement dialectique dans la Phénoménologie de l'Esprit de Hegel' (Paris 1968) en B. Liebrucks, 'Struktur und Bewusstsein', Bd. V (Frankfurt 1970).

72.3 'The relation of the public and the private realms in society', in: P. Kurtz & A. Dondeyne (eds.), 'A catholic/humanist dialogue', Pemberton London/Prometheus Buffalo, pp. 82-84.

72.4 'In alle redelijkheid', in: Civis Mundi 11:11-12, pp. 322-325.

* Tekst van een lezing in het studieweekend van 9-10.12.1972 op de ISVW n.a.v. C.W. Rietdijks 'De contra-revolutie tegen de rede', in: Civis Mundi, 11:5, pp. 139-169.

72.5 'Geweten en redelijkheid 2', in: de Humanist, 27:23, 22.1.1972, p. 5.

* Voortzetting van een discussie over dienstweigeren; zie nr. 71.7. Er volgde nog een aantal reacties.

72.6 'Dialog zwischen den Mächten?', in: IDZ, 5:1, pp. 2-6.

* Bijdrage aan een themanummer over 'Sozialismus und Religion'.

72.7 (boekbespreking) R.D. Laing en Cooper, 'Rede en geweld, tien jaren filosofie van Sartre, 1950-1960' (Ned. vert., Meppel 1970), in: AmSt, 53:2, pp. 61-62.

72.8 (boekbespreking) B. Delfgaauw, 'De wijsbegeerte van de 20e eeuw' (7e druk, Meppel 1971), in: AmSt, 53:5; pp. 183-184.

72.9 (boekbespreking) J.F. Revel, 'Geschiedenis van de westerse filosofie, deel 1 en 2 (Ned. vert., Meppel 1971) in: AmSt, 53:5, pp. 184-186.

72.10 (boekbespreking) St. E. Nauman, 'The new dictionary of existentialism' (New York 1971), in: AmSt, 53:6, p. 227.

72.11 'Neo-kantianisme', in: GWP, 7e druk, deel 14, pp. 55-56.

72.12 'Pantheïsme', in: GWP, 7e druk, deel 15, p. 65.

72.13 'Pico della Mirandola, G.', in: GWP, 7e druk, deel 15, p. 373.

72.14 'Positivisme', in: GWP, 7e druk, deel 15, p. 623.

72.15 'Pragmatisme', in: GWP, 7e druk, deel 15, p. 652.

1973

73.1 (redactie) 'Anarchisme', themanummer Wijsgerig Perspectief, 13:6, pp. 273-347.

* Naast de hieronder vermelde nrs. 73.2 t/m 73.4 die Van Dooren voor dit nummer schreef, had hij een aandeel in een tweetal bijdragen van een Delftse studentenwerkgroep, die hij begeleidde, te weten 'Gesprek met Roel van Duyn' (pp. 312-324) en 'Waar moet dat heen' (pp. 325-344). Van deze werkgroep maakte onder meer Willem de Ruiter deel uit, met wie Van Dooren later een Berkeley-vertaling (zie nr. 81.2) verzorgde. Zie ook: W. de Ruiter. 'Zelfportret als humanistisch fysicus', in: Rekenschap, 5:4, pp. 206-212, i.h.b. p. 210.

73.2 'Ten geleide', in: WP, 13:6, p. 273.

* Inleiding op themanummer over 'anarchisme'.

73.3 'Tussen protest en utopie', in: WP, 13:6, pp. 274-284.

73.4 'Literatuur over anarchisme ter verdere informatie', in: WP, 13:6, pp. 345-347.
73.5 'Overleven als norm of normen voor overleven?', in: ANTW, 65:4, pp. 259-262.
73.6 'Hoe moet men in de filosofie inleiden?', in: AmSt, 54:6, pp. 211-214.
73.7 'Thesen zur Humanität', in: IDZ, 6:2, pp. 132-134.
73.8 (boekbespreking) F.L. van Holthoon, 'The road to utopia' (Assen 1971), in: AmSt, 54:6, pp. 223-224.
73.9 'Santayana, G.', in: GWP, 7e druk, deel 16, pp. 819-820.
73.10 'Scheler, M.', in: GWP, 7e druk, deel 17, pp. 819-820.
73.11 'Schelling, F.W.J. von', in: GWP, 7e druk, deel 17, pp. 98-99.
73.12 'Schopenhauer, A.', in: GWP, 7e druk, deel 17, pp. 172-173.
73.13 'Spinoza, B. de', in: GWP, 7e druk, deel 17, pp. 671-672.

1974

74.1 'Vragenderwijs. Elementair overzicht van de systematische filosofie', Van Gorcum Assen, 148 pp.
 * Voorwoord 'Alem, 23.8.1974'. Zeven maal herdrukt: zie nr. 75.2. Recensie: H. De Dijn, in: TvF, 37:3, pp. 549-550.
74.2 'Der Begriff der Bildung in der Phänomenologie des Geistes', in: W.R. Beyer (Hrsg.), 'Hegel-Jahrbuch 1973', Pahl-Rugenstein Köln, pp. 162-169.
 * Verschenen in 1974.
74.3 'Is anti-autoritaire opvoeding mogelijk?', stencil, bijlage bij DVG nr. 43.
 * Tekst van een radiolezing voor de Vrijdenkersradio, 5.1.1974.
74.4 'Is een anarchistische maatschappij mogelijk?', in: DVG, nr. 51, pp. 6-7.
 * Tekst van een radiolezing voor de Vrijdenkersradio, 4.11.1974.
74.5 (interview) 'Humanistisch Verbond: Eeuwig voortbestaan: een overtrokken nadruk op het individu', in: W. Gijsen (red.), 'Over dood en hiernamaals', Ankh-Hermes Deventer, pp. 139-184.
 * Verslag van een interview met W. Gijsen, in een bundel waarin 13 vertegenwoordigers van evenzovele religieuze/levensbeschouwelijke stromingen hun visie geven op de dood (en het hiernamaals).
74.6 'Vaihinger, H.', in: GWP, 7e druk, deel 19, p. 54.
74.7 'Verlichting (cultuurgeschiedenis)', in: GWP, 7e druk, deel 19, pp. 273-274.
74.8 'Vervreemding', in: GWP, 7e druk, deel 19, pp. 317-318.
74.9 'Vrijdenkerij (alg. Ned.)', in: GWP, 7e druk, deel 19, pp. 573-574.

1975

75.1 (met Anton Constandse) 'Atheïsme, Humanisme, Socialisme', Agon-Elsevier Amsterdam etc., 152 pp.
 * Van Dooren schreef de hoofdstukken 1 tot en met 5 (pp. 11-73), over atheïsme en humanisme.
75.2 'Vragenderwijs. Elementair overzicht van de systematische filosofie', 2e druk, Van Gorcum Assen, 148 pp.
 * Herdruk, met "slechts enkele kleine wijzigingen" van nr. 74.1. Herdukt, zie nr. 77.2.
75.3 'Vervreemding, een historisch-wijsgerige inleiding' in: P.J. van Strien (red.), 'Vervreemding in de arbeid', Boom Meppel, p. 11-23.
75.4 'Der philosophische Dialog', in: 'Proceedings of the XVth World Congress of Philosophy, 17th to 22nd September 1973, Varna (Bulgaria)', Bd. V, Sofia, pp. 687-689.
 * Verschenen in 1975; gegevens ontleend aan: L. Geldsetzer, 'Bibliography of the International Congresses of Philosophy', München etc., 1979.
75.5 'Der Dialog als Diskussionsform philosophischer und wissenschaftlicher Ansichten, insbesondere bei Leibniz und seinen Zeitgenossen', in: 'Akten des II. Internationale Leibniz-Kongresses Hannover 17-22 juli 1972', Band IV, Wiesbaden, pp. 195-205.
 * Verschenen in 1975.
75.6 'Een vergelijking tussen Marx (1818-1883) en Bakoenin (1814-1870)', in: De Vrije Socialist 1975/3, pp. 6-7.
75.7 (boekbespreking), H. Fulda u.a. (Hrsg.), 'Materialien zu Hegels 'Phänomenologie des Geistes' (Frankfurt 1973), in: Hegel-Studien, Bd. 10, pp. 318-320.
75.8 (boekbespreking) Daniel J. Cook, 'Language in the philosophy of Hegel' (Den Haag 1973), in: Lingua, nr. 37, pp. 86-88.
75.9 (interview) 'Filosoof Wim van Dooren: Het anarchistisch ideaal is het enig verantwoorde', door

B. Bos en K. Scholten, in: De Nieuwe Linie, 16.4.1975, p. 7.
75.10 'Whitehead, A.N.', in: GWP, 7e druk, deel 20, pp. 109-110.
75.11 'Windelband, W.', in: GWP, 7e druk, deel 20, pp. 107-171.
75.12 'Wolff, J.C.', in: GWP, 7e druk, deel 20, p. 236.
75.13 'Wijsbegeerte, Geschiedenis der moderne wijsbegeerte', in: GWP, 7e druk, deel 20, pp. 288-289.

1976

76.1 'Dialektik und Ethik', in: W.R.Beyer (Hrsg.), 'Hegel-Jahrbuch 1975', Pahl-Rugenstein Köln, pp. 227-231.
* Verschenen in 1976.

76.2 'Eine frühe Hegel-Diskussion in Holland', in: Hegel-Studien, Bd. 11, pp. 211-217.
76.3 (anonieme bijdragen in:) J.W. Schulte Nordholt e.a., 'Dit is Amerika, portret van de Verenigde Staten', Argus Elsevier Amsterdam.
* Vermoedelijk werden van Van Dooren opgenomen de later ook in de 'Encyclopedie van de filosofie' (zie nr. 77.4) verschenen bijdragen over J. Dewey (deze uitgave: pp. 160-161), R.W. Emerson (pp. 166-167) en W. James (pp. 184-185).

76.4 'Iedereen is een filosoof', in: DVG, nr. 64, pp. 3-6.
76.5 'Bakoenin en de godsdienst', in: de AS 21/22, pp. 27-31.
76.6 'Politiek en filosofie in Duitsland', in: de AS 23, pp. 19-23.
76.7 'Filosofische kroniek' in: AmSt, 57:5, pp. 166-172.
* N.a.v. de 100-jarige sterfdag van Bakoenin meldt Van Dooren onder meer het verschijnen van de AS 21/22 (zie nr. 76.5) en signaleert de "nieuwe omstandigheid" dat anarchistische ideeën "in filosofische kringen doordringen en daar steeds meer ter discussie staan".

76.8 (boekbespreking) C. Ward, 'Anarchie in actie' (Ned. vert., Amsterdam 1975), AmSt, 57:2, pp. 53-54.
76.9 (boekbespreking) F. van Raalten, 'Filosofie in hoofdzinnen' (Baarn 1974), in: AmSt, 57:2, pp. 54-55.
76.10 (verslag) 'Cursus filosofie: Overtuigingen kan men niet op sterk water zetten', door L. Heyting, in: NRC-Handelsblad, 19.3.1976.
* Journalistieke impressie van een door Van Dooren verzorgde cursus 'Inleiding in de filosofie' aan de ISVW; bevat citaten.

1977

77.1 'Dialektiek, een historische en systematische inleiding', Van Gorcum Assen, 142 pp.
* Voorwoord 'Alem, 8.3.1977'. Een uiterst kritische bespreking schreef M. Korthals, in: ANTW, Jrg. 70, pp. 271-274. Ook in De Vrije (Socialist) verscheen een recensie: P. Grooten, nr. 1978/3, pp. 20-21.

77.2 'Vragenderwijs. Elementair overzicht van de systematische filosofie', gewijzigde 3e druk, Van Gorcum Assen, 151 pp.
* Gewijzigde herdruk van nr. 75.2; voorwoord 'Alem, 1.12.1976', herdrukt, zie nr. 77.3.

77.3 'Vragenderwijs. Elementair overzicht van de systematische filosofie', ongewijzigde 4e druk, Van Gorcum Assen, 151 pp.
* Herdruk van nr. 77.2; herdrukt, zie nr. 79.1.

77.4 (anonieme bijdragen in:) K. Kuypers (red.), 'Encyclopedie van de filosofie', Elsevier Amsterdam etc.
* Van Dooren schreef een groot aantal - anonieme - bijdragen. Het gaat vermoedelijk (zie verantwoording aan het slot van deze bibliografie) om de artikelen onder de volgende lemma's: Moderne wijsbegeerte t/m de 20ste eeuw, Avenarius, F.X.B. von Baader, H. Barth, A.G. Baumgarten, N.A. Berdjajev, J.D. Bierens de Haan, E. Bloch, G.J.P.J. Bolland, B. Bolzano, F. Brentano, G. Bruno, L. Brunschvicg, F.K.C.L. Büchner, cartesianisme, Cartesius (= R. Descartes), E. Cassirer, cogito ergo sum, H. Cohen, J. Cohn, J. Dewey, dialectiek, W. Dilthey, H. Dooyeweerd, R.W. Emerson, B. Erdmann, J.E. Erdmann, R.C. Eucken, G.Th. Fechner, L. (A.) Feuerbach, I.H. Fichte, J.G. Fichte, E. Fink, A. Fouillee, S. Frank, J.F. Fries, H. Gomperz, F. Gonseth, R. Guardini, G. Gusdorf, J.M. Guyau, E. Haeckel, O. Hamelin, sir W. Hamilton, N. Hartmann, G.W.F. Hegel, hegelianisme, C.A. Helvêtius, F. Hemsterhuis, J. Hessing, Ph. W. van Heusde, H. Höffding, baron P.H.D. von Holbach, F. Hutcheson, R. Ingarden, W. James, S. Johnson, I. Kant, Kant-Gesellschaft, kantianisme, H. Keyserling, Joh. Kinker, Ph. A. Kohnstamm, L. Kolakowski, K. Chr. F.

Krause, J. Lachelier, J.H. Lambert, J.O. de Lamettrie, F.A. Lange, E. Lask, L. Lavalle, G.W. Leibniz, H. Leisegang, J. Lequier, E. Le Roy, R. Le Senne, Th. Lessing, O. Liebmann, Th. Litt, R.H. Lotze, A.O. Lovejoy, G. Lukács, S. Maimon, P. Maine de Biran, N. de Malebranche, G. Marcel, J. Maréchal, J. Maritain, J. Martineau, F. Mauthner, J.E. McTaggart, G.H. Mead, A. Meinong, M. Mendelssohn, E. Meyerson. J.S. Mill, Jac. Moleschott, M. (E.) de Montaigne, E. Mounier, P. Natorp, L. Nelson, neokantianisme, neoscholastiek, occasionalisme, C.W. Opzoomer, W. Ostwald, B.J.H. Ovink, pantheïsme, pantheïsmestrijd, G. Pico della Mirandola, H. Plessner, L. Polak, P. Pomponazzi, H.J. Pos, positivisme, pragmatisme, H. Reichenbach, Th. Reid, Ch. Renouvier, H. Rickert, P. Ricoeur, A. Rosmini-Serbati, G. Santayana, F.L.R. Sassen, M. Scheler, F.W.J. von Schelling, F.C.S. Schiller, M. Schlick, H. Scholz, A. Schopenhauer, A.A.C. Shaftesbury, H. Sidgwick, L. Sjestov, V.S. Solovjov, A.J. Sopper, B. de Spinoza, spinozisme, E. Spranger, H. Steffens, E. Stein, (L.) W. Stern, M. Stirner, B. Telesio, J.N. Tetens, J. Toland, F.A. Trendelenburg, H. Vaihinger, L. Valla, verlichting, vervreemding, J.L. Vives, vrijdenkerij/vrij denken, A.N. Whitehead, W. Windelband, J.Chr. Wolff, jhr. B.H.C.K. van der Wijck.

Een aantal van deze bijdragen verscheen, gesigneerd, in de 7e en 8e druk van de GWPE, respectievelijk tussen 1967 en 1975 en tussen 1980 en 1984: deze zijn elders in de bibliografie alle opgenomen. De meeste andere van de hier genoemde bijdragen verschenen daar ook in, zij het anoniem.

77.5 (bijdragen in:) J.A.A. v.d. Valk (red.), 'Encyclopedie van de sociologie', Elsevier Amsterdam etc.
* Van Dooren schreef onder meer (?) de artikelen onder de lemma's 'dialectiek' (pp. 83-84), 'positivisme' (pp. 221-222) en 'vervreemding' (pp. 284-285).

77.6 'Wilhelm Reichs visie op mens en maatschappij', in: WP, 18:1, pp. 30-34.

77.7 'Het belang van Wilhelm Reich', in: SEK, 7:10, pp. 4-5.
* SEK is het informatieblad van het COC. Het betreffende nummer had 'seksualiteit en anarchisme' als thema. Bewerkte versie van nr. 77.6.

77.8 'De betekenis van Opzoomer (1821-1892) binnen de Nederlandse filosofie', in: AmSt, 58:4, pp. 130-134.

77.9 'Waarom herdenken we Spinoza?', in: DVG nr. 73, pp. 3-6.
* Herdrukt, zie nr. 87.2.

77.10 'Kropotkins visie op visie op ethiek en moraal', in: de AS 28, pp. 9-13.

77.11 'Anarchisme-diskussie', in: de AS 31, pp. 26-30.

77.12 'Filosofische kroniek II', in: AmSt, 58:1, pp. 13-19.
* Van Dooren meldt een groot aantal nieuwe publikaties op het terrein van het anarchisme, waaronder een themanummer van Maatstaf (24:8-9).

77.13 'Filosofische kroniek III', in: AmSt, 58:3, pp. 90-95.
* Van Dooren meldt onder meer een bijeenkomst van de Nederlandse Vereniging voor Ethici (dec. 1976) gewijd aan de relatie marxisme/anarchisme waar onder meer Constandse sprak. Van Dooren: "Conclusie uit de discussie zou kunnen zijn, dat het anarchisme zich eerder baseert op een natuurlijke menselijke moraal en die tracht te realiseren, terwijl het marxisme zich vooral sterk maakt tegen onmenselijke uitwassen, zoals het neo-kapitalisme".

77.14 'Filosofische Kroniek IV', in: AmSt, 58:5, pp. 172-178.
* Van Dooren over de calvinistische theoloog Dooyeweerd: "(...) Dooyeweerds eigen werk stak ver uit boven dat van zijn aanhangers".

77.15 'Politiek en filosofie in Duitsland', in: 'Terrorisme als vorm van politiek geweld', reader Buro Buitenland, Katholieke Hogeschool Tilburg.
* Paginering onbekend; herdruk van nr. 76.6.

77.16 (interview) 'Van dominee tot anarchist: Wim van Dooren, deel 1' in: Epimedines, maart, door J. Dohmen en D. van Spanje, pp. 2-11.

77.17 (interview) 'Wim van Dooren, deel 2' in: Epimedines, april, door J. Dohmen, D. van Spanje en J. Vorstenbosch, pp. 9-18.

77.18 'Mens en dier', in: H. Hulshof e.a. (red.), 'Taalboek 1', Versluys Amsterdam 1977, pp. 133-140.
* Tekst uit 'Vragenderwijs' over de verhouding tussen mens en dier, opgenomen in een schoolboek voor het onderdeel 'tekstverklaring'.

1978

78.1 'Der Begriff der Materie in Hegels Phänomenologie des Geistes', in: W.R. Beyer (Hrsg.),

'Hegel-Jahrbuch 1976', Pahl-Rugenstein Köln, pp. 158-165.
* Verschenen in 1978.

78.2 'Kropotkin', in: 'Anarchisme als inspiratiebron', SG Erasmus Universiteit Rotterdam, pp. 61-69.

78.3 'Sexe, gezin en maatschappij', in: de AS 33/34, pp. 6-10.

78.4 'Europese kultuur': wat is dat eigenlijk?', in: de AS 36, pp. 16-18.

78.5 'Filosofische Kroniek V', in: AmSt, 59:1, pp. 12-18.
* Van Dooren n.a.v. van de heruitgave (1977) van H.P.G. Quacks 'De socialisten' (1875-1897): "Het is een standaardwerk van internationale allure dat in principe zeker niet verouderd is".

78.6 'Filosofische Kroniek VI', in: AmSt, 59:3, pp. 89-95.
* "Terwijl het utopisch denken actueel is geworden, met alle daarin vervatte maatschappijkritiek, is ook steeds meer ter discussie welke middelen gebruikt mogen worden om tot die ideale(re) maatschappij te komen".

78.7 'Filosofische Kroniek VII', in: AmSt, 59:5, pp. 169-175.
* "Ondanks mijn soms kritische geluiden, kan ik toch stellen dat het filosoferen in Nederland de laatste jaren meer aandacht krijgt en aan betekenis wint".

78.8 'Tussen protest en utopie' in: 'Anarchisme', SG-paper nr. 33, SG Wageningen, pp. 2-10.
* Herdruk van nr. 73.3. De 'paper' bevat verder teksten van onder meer H. Ramaer.

1979

79.1 'Vragenderwijs. Elementair overzicht van de systematische filosofie', gewijzigde 5e druk, Van Gorcum Assen, 151 pp.
* Gewijzigde herdruk van nr. 77.3. Voorwoord 'Utrecht 8.4.1979'. Herdrukt, zie nr. 81.3.

79.2 (redactie, met Steef Davidson) 'Anarchisme als levenshouding', deel 2, SG RU Utrecht, 158 pp.
* Deel 1 verscheen onder redactie van H. Ramaer en S. Davidson.

79.3 'Hegels opvatting van wetenschap', in: Kennis en Methode, 3:2, pp. 267-278.
* Bespreking van G.W.F. Hegel, 'Het wetenschappelijk kennen' (Ned. vert. van P. Jonkers, Amsterdam 1978).

79.4 'Arthur Lehning, anarchist, avantgardist, wetenschapper 80 jaar', in: Utrechts Nieuwsblad, 22.11.1979.

79.5 (met G.M.A. Corver) 'Oriëntatie: Geschiedenis van de filosofie', in: WP, 20:2, pp. 56-58.

79.6 'Wetenschappelijk anarchisme of anarchistiese wetenschap', in: de AS 37, pp. 1-4.

79.7 'Anarchisme vandaag', in: de AS 37, p. 27.
* Bespreking van 'Unter dem Pflaster liegt dem Strand', Band IV en V (Berlin 1977 en 1978).

79.8 'Papisme en manipulatie', in: de AS 38, pp. 19-22.

79.9 'Wetenschap, technologie en politieke besluitvorming', in: DVG nr. 99, pp. 3-6.
* Vermoedelijk eerst elders verschenen artikel. Eerdere versie niet gevonden.

79.10 'Filosofische Kroniek VIII, in: AmSt, 60:1 pp. 4-10.
* N.a.v. een herdruk van S. de Wolffs 'Voor het land van belofte' (Nijmegen 1978): "De Wolff was een zeer kritisch en strijdbaar socialist, die zich tegen verwaterde vormen van socialisme-zonder-klassenstrijd verzette".

79.11 'Filosofische kroniek IX', in: AmSt, 60:3, pp. 82-88.
* N.a.v. het overlijden van antropologe Margaret Mead (15.11.1978): "(Zij eiste) dat een cultuur aan elk persoonlijkheidstype het recht tot ontplooiing moet geven".

79.12 'Filosofische Kroniek X', in: AmSt, 60:6 pp. 210-215.
* Van Dooren memoreert onder meer het overlijden van Marcuse (29.7.1979).
"(Op het punt van) de zelfbeschikking van de individuen in de maatschappij komt Marcuse dicht bij een anarchistische visie, zoals die in Nederland door de onlangs (13.9.1979) 80 jaar geworden Constandse zijn leven lang is verdedigd".

79.13 (ingezonden brief) 'Marcuse', in: NRC-Handelsblad, 9.8.1979.
* N.a.v. redactioneel commentaar 'Verkeerde weg naar de vrijheid', in: NRC-Handelsblad, 31.7.1979, verschenen n.a.v. het overlijden van Marcuse.

79.14 (ingezonden brief) 'Spinoza, in: VN, 15.9. 1979.
* Reactie op B. Büch, 'Het lot dat Spinoza treft: Gemor bij het 2e deel van zijn Verzameld Werk', in : VN, 18.8.1979. Met een nawoord van B. Büch.

1980

80.1 (vertaling) Wiebrecht Ries, 'Friedrich Nietzsche, hoe de 'ware wereld' eindelijk een fabel werd', Van Gorcum Assen, 129 pp.

* In de bibliografie van de Verkenningscommissie Wijsbegeerte (Overzicht van Wijsgerige Publikaties 1977-1986, Min. van Onderwijs en Wetenschappen Den Haag 1987, p. 97) is, ten onrechte, sprake van een vertaling "i.s.m. W. Ries"; recensie: J. Meijer, in: WS, 1980/7, pp. 47-49.

80.2 'Aan de Raad van de Centrale Interfaculteit', in: Epimedines, 6:7, pp. 8-9.
* Brief van Van Dooren n.a.v. het neerleggen van zijn secretarisfunctie van het faculteitsbestuur. In het zelfde nummer een reactie van: P. Overvoorde en H. Pepels, 'Een wolf in schaapskleren', pp. 12-13.

80.3 'Wijsbegeerte', in: 'Algemene Geschiedenis der Nederlanden', deel 7, Fibula-Van Dishoeck Haarlem, pp. 306-310 (met literatuuropgave op p. 409).

80.4 'Hegel' (deel I en deel II) in: 'Hegel en Marx', dienst Radioprogrammering, afd. Gesproken Woord, NOS Hilversum, pp. 3-22.
* Tekst van een tweetal 'gastcolleges', uitgezonden op 31.3 en 2.4.1980. De uitgave bevat een levensbeschrijving van Hegel en een literatuuropgave. De opgenomen Marx-tekst is van de hand van H. Manschot.

80.5 'Erich Fromm: filosoof van de vrije mens', in: de Humanist, 35:6, 1.4.1980, p. 1, 7.

80.6 'Erich Fromm: filosoof van de vrije mens', in: Ego, 19:5, pp. 10-11.

80.7 'Jean Paul Sartre: de mens is veroordeeld om vrij te zijn', in: de Humanist, 35:8, 5.5.1980, pp. 4-5.

80.8 'Jean Paul Sartre: de mens is veroordeeld om vrij te zijn' in: Ego, 19: 6-7, pp. 6-7.

80.9 'Studeren of student zijn', in: de Humanist, 35:13, 24.8.1980, p. 5.

80.10 'Gerechtigheid als harmonie bij Proudhon', in: de AS 42/43, pp. 9-12.

80.11 'Geweld, doel en middel', in: de AS 47, pp. 1-3.

80.12 'Louis Andriessen over muziek en politiek', in: de AS 48, pp. 7-11.

80.13 'De performances van Albert van der Weide', in: de AS 48, pp. 15-16.

80.14 'Filosofische kroniek XI', in: FP, 1:1, pp. 39-43.
* Naar aanleiding van het overlijden van R.F. Beerling (29.11.1979). "Zijn Hegel-inleiding 'De list der rede' is nog steeds een van de weinige leesbare boeken over Hegel". W. Kuiper in de Volkskrant (3.5.1980) in een recensie van dit eerste nummer van FP over Van Doorens rubriek: "Van Doorens proza blijft naar de schrijfmachine ruiken".

80.15 'Filosofische kroniek XII', in: FP, 1:2, pp. 90-94.
* Van Dooren meldt onder meer het verschijnen van het "opzienbarende" boek van Chr. Lasch, 'The culture of narcissism' (New York 1979).

80.16 'Filosofische kroniek XIII', in: FP, 1:3, pp. 149-154.
* Naar aanleiding van het verschijnen van de Ned. vert. van V. Richards Malatesta-studie (Baarn 1980): "Anarchisme is voor hem (= Malatesta, cb) niet met een specifieke filosofische richting verbonden, filosofie is secundair t.o.v. gedrag en politieke opstelling: 'gelukkig hebben filosofische denkbeelden weinig of geen invloed op het gedrag' schreef hij".

80.17 'Filosofische kroniek XIV', in: FP, 1:4, pp. 209-213.
* Van Dooren meldt onder meer de tournee van Bookchin door Nederland en wijst op Th. Holtermans 'Anarchistische staatsopvatting: een paradox?' (Deventer 1980).

80.18 'Wilhelm Reichs visie op mens en maatschappij', in: 'Sexualiteit', documentatiemap SG Katholieke Universiteit Nijmegen, d.d. 27.2.1980.
* Herdruk van nr. 77.6.

80.19 'Brentano, F.', in: GWP, 8e druk, deel 5, p. 175.

80.20 'Fichte, J.G.', in: GWP, 8e druk, deel 8, p. 532.

1981

81.1 (keuze, vertaling, inleiding en aantekeningen) G.W.F. Hegel, 'Fenomenologie van de geest (fragmenten)', Boom Meppel, 197 pp.
* P. Cliteur schreef een recensie in DVG (nr. 126, april 1982, pp. 25-27) van deze uitgave. Hij citeert hierin (p. 27, n.5) onder meer Van Doorens mening over de beruchte 'Fenomenologie'-vertaling van Hahn: "In dit boek geeft 'de vertaler' ervan blijk noch Duits te kennen, noch Hegels tekst te begrijpen: een schandalige uitgave". Herdrukt, zie nr. 92.1.

81.2 (inleiding en, met Willem de Ruiter, annotatie) George Berkeley: 'Drie dialogen tussen Hylas en Philonous', vertaling van Willem de Ruiter, inleiding pp. 7-35, aantekeningen pp. 165-178, Boom Meppel, 170 pp.

81.3 'Vragenderwijs. Elementair overzicht van de systematische filosofie', ongewijzigde 6e druk, Van Gorcum Assen, 151 pp.

* Herdruk van nr. 79.1; herdrukt: zie nr. 86.1.

81.4 'Einige Interpretationen der Phänonenologie des Geistes', in: Hegel-Studien, Bd. 16, pp. 251-256.
* Besprekingsartikel van: G. Kimmerle, 'Sein und Selbst: Untersuchung zur kategorialen Einheit von Vernunft und Geist in Hegels 'Phänomenologie des Geistes' (Bonn 1978); P.E. Cain, 'Widerspruch und Subjektivität' (Bonn 1978); J. Nilson, 'Hegel's Phenomenology and Lonergon's Insight' (Meisenheim 1979) en J. Robinson, 'Duty and hypocrisy in Hegel's Phenomenology of Mind' (Toronto/Buffalo 1977)

81.5 'Anarcho-fascisme als schijnkombinatie', in: de AS 54, pp. 24-26.
* Over Sorel.

81.6 'Over het vertalen van filosofie', in: Contact (intern orgaan uitgeverij Van Gorcum, Assen), april, pp. 1-3.

81.7 'Vrijdenkers en vrije geesten' in: 'Het vrije denken in de Nederlanden', Vrijmetselaarsloge 'De Watergeuzen', Amsterdam en de vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte', Rotterdam, pp. 4-11.
* Tekst van een lezing op een symposium over 'Het vrije denken in de Nederlanden', Delft 23.5.1981. Herdrukt, zie nr. 85.3.

81.8 'Markovic over dialectiek en humanisme', in: Epimedines, 8:2, pp. 10-11.
* Verslag van een gastcollege van Markovic in Utrecht op 10.11.1981.

81.9 'Die niederländische Philosophie in der ersten Hälfte des 19. Jh.' (concept-artikel), in: Literatuurmap Post-Academisch Onderwijs Wijsbegeerte, Cursusonderdeel 5: Nederlandse filosofie in nieuw perspectief, Centrale Interfaculteit Rotterdam, 12 pp.
* Concept-artikel bedoeld voor publikatie in een nieuwe editie van Überwegs Grundriß der Geschichte der Philosophie. Onduidelijk of dit ooit verschijnen zal.

81.10 'Die niederländische Philosophie in der zweiten Hälfte des 19. Jh.' (concept-artikel), in: Literatuurmap Post-Academisch Onderwijs Wijsbegeerte, Cursusonderdeel 5: Nederlandse filosofie in nieuw perspectief, Centrale Interfaculteit Rotterdam, 20 pp.
* Vgl. de noot bij nr. 81.9.

81.11 'Werk, werkloosheid en traditionele moraal', in: de AS 53, pp. 11-14.

81.12 'De vaste grond: Humanisme versus nihilisme', in: Rekenschap, 29:1, pp. 38-40.
* Voor een reactie van R. Tielman, 'Het humanisme is niet niks', zie: Rekenschap, 29:1, pp. 38-40. Naar aanleiding van een en ander vond een Socrates Symposium plaats, zie nr. 82.6.

81.13 'Visies op menselijke vrijheid', in: J. de Leede e.a. (red.), 'Geloven in mensen, visie, thema's en praktijk van het humanisme', DIC-map nr. 84, De Horstink Amersfoort, pp. 10-12.
* Gecombineerde herdruk van de nrs. 80.5 en 80.7.

81.14 'Georganiseerd atheïsme in Nederland', in: J. de Leede e.a. (red.), 'Geloven in mensen, visie, thema's en praktijk van het humanisme', DIC-map nr. 84, De Horstink Amersfoort, pp. 19-21.
* Herdruk van een fragment (pp. 63-72) uit nr. 75.1; hier Constandse abusievelijk als co-auteur vermeld.

81.15 'Georganiseerd atheïsme en humanisme in het buitenland', in: J. de Leede e.a. (red.), 'Geloven in mensen, visie, thema's en praktijk van het humanisme', DIC-map nr. 84, De Horstink Amersfoort, pp. 28-29.
* Herdruk van een fragment (pp. 72-73) uit nr. 75.1; hier Constandse abusievelijk als co-auteur vermeld.

81.16 'Een humanistische visie op de maatschappij', in: J. de Leede e.a. (red.), 'Geloven in mensen, visie, thema's en praktijk van het humanisme', DIC-map nr. 84, De Horstink Amersfoort, pp. 38-40.
* Samenvatting van een SG-lezing op 12.2.1980 aan de EUR, met een 'samenvatting van enkele vragen en antwoorden uit de discussie'.

81.17 (vertaling, met een nawoord) W. Schirmacher, 'De fantasie aan de macht', in: de AS 53, pp. 18-21.

81.18 (boekbespreking) H. Manschot, 'Althusser over het marxisme' (Nijmegen 1980), in: de AS 53, pp. 30-31.

81.19 'Wijsgerige aktualiteiten', in: WP, 21:6, pp. 167-170.
* Naar aanleiding van de Duitse vertaling (1981) van Rorty's 'Philosophy and the mirror of nature' (1979): "Rorty's optreden is in de verte vergelijkbaar met de rol van Teilhard

de Chardin binnen het katholicisme: zijn evolutieleer was uiterst progressief voor katholieken, maar voor andersdenkenden bij verschijnen al achterhaald".

81.20 (interview) 'Doceo vulgus profanum', door E.-J. Smeenk en S. Zijlstra, in: Epimedines, april, pp. 8-10.

81.21 'Hegel, G.W.F.', in: GWP, 8e druk, deel 11, pp. 34-35.

81.22 'Hegelianisme', in: GWP, 8e druk, deel 11, pp. 35-36.

81.23 'Holbach, baron P.H.D. von', in: GWP, 8e druk, deel 11, p. 245.

81.24 'Kant, I.', in: GWP, 8e druk, deel 12, pp. 478-479.

81.25 'Lamettrie, J.O. de', in: GWP, 8e druk, deel 13, pp. 468-469.

81.26 'Leibniz, G.W.', in: GWP, 8e druk, deel 14, pp. 39-40.

81.27 'Malebranche, N. de', in: GWP, 8e druk, deel 14, p. 502.

1982

82.1 'Het arbeidsbegrip in Hegels Fenomenologie van de Geest', in: J. Kruithof en F. Mortier (red.), 'De arbeid in Hegels filosofie', Toestanden Cahier 1, Leon Lesoil Antwerpen 1982, pp. 48-58.

82.2 'Tolstoj, een christen-anarchist', in: de AS 57, pp. 10-12.

* "De discussie die Van Dooren voert (...) is weinig zinvol", aldus W. Robben in een nogal curieuze bespreking van het Tolstoj-nummer van de AS, in: Geweldloos Actief (SVAG), 17:4, aug. 1982, pp. 19-20.

82.3 'Naar een machtloze maatschappij', in: de AS 59/60, pp. 26-28.

82.4 'Levensovertuiging en filosofie', in: Rekenschap, pp. 71-76.

* Artikel over het humanisme van J.P. van Praag.

82.5 'Anarchisme als moderne levenshouding', in: In de waagschaal, 2:6, pp. 187-192.

82.6 (discussiebijdrage) D. Blom, verslag van Socrates Symposium op 2.2.1982, over de vraag 'Is een humanist een nihilist', met bijdragen van "de nihilist" Van Dooren, Tielman, Vis e.a., stencil, Stichting Socrates Utrecht, 5 pp.

* De kwalificatie "nihilist" leidde bij Van Dooren tot een uiterst vrolijke verbazing.

82.7 'Wilhelm Reichs visie op mens en maatschappij' in: "Wijs in de begeerte?', reader SG Tilburg, n.p.

* Herdruk van nr. 77.6.

82.8 'Wijsgerige aktualiteiten II, in WP, 22:6, pp. 182-186.

* Van Dooren signaleert onder meer het verschijnen van P. Feyerabend, 'Ausgewählte Schriften II, Probleme des Empirismus' (1981): "Feyerabend meent, dat officiële wetenschapsfilosofieën vaak op zichzelf vruchtbare onderzoekspraktijken in de weg staan, omdat die niet in het gerationaliseerde systeem passen".

82.9 'Neo-kantianisme', in: GWP, 8e druk, deel 16, pp. 284-285.

82.10 'Pico della Mirandola, G.', in: GWP, 8e druk, deel 18, p. 125.

82.11 'Scheler, M.', in: GWP, 8e druk, deel 20, p. 144.

82.12 'Schelling, F.W.J. von', in: GWP, 8e druk, deel 20, pp. 145-146.

82.13 'Schopenhauer, A.', in: GWP, 8e druk, deel 20, p. 213.

1983

83.1 'Denkwegen in de geschiedenis van de nieuwere wijsbegeerte', Van Gorcum Assen, 252 pp.

* Verantwoording 'Utrecht, 4.3.1983'. Eerdere versie verschenen als interne publikatie van het Filosofisch Instituut Utrecht, 1983, 2 delen, 256 pp., aanwezig in KB (cat. nr. NE1984/60091).

Recensies: P. Engelmann, in: de AS 69, pp. 32-33; H. De Dijn, in: TvF, 47:1, pp. 317-318; O.G. Heldring, in: ANTW, 77 (1985):1, pp. 61-63. "Van Dooren heeft in veel gevallen de door hem besproken filosofen zelf niet gelezen", meende H. Achterhuis te mogen concluderen in een bespreking in de Volkskrant, 8.10.1983, onder de kop "Vaag taalgebruik ontsiert geschiedenis van filosofie". In 1992 verscheen een andere filosofische uitgave met de titel 'Denkwegen': het betrof een bundel essays van B. Delfgaauw (Kok Kampen).

83.2 'Die Bedeutung des Hegelschen Arbeitsbegriffes für die Gegenwart', in: P. Damerow u.a. Hrsg.), 'Arbeit und Philosophie' Germinal Verlag Bochum, pp. 217-222.

* Recensie: C. Bronsveld, in: de AS 67, pp. 6-11.

83.3 'Het kritisch empirisme van Allard Pierson', in: ANTW, 75:1, pp. 140-152.

* Bijdrage aan het jubileumnummer van het 75-jarige ANTW, gewijd aan Nederlandse filosofie.

83.4 'Het filosoferen van Marx', in: de AS 61, pp. 23-25.
83.5 'Anarchie en avant-garde', in: de AS 63, pp. 1-2.
83.6 'Brecht en het leerstuk', in: de AS 63, pp. 35-36.
* Bespreking van D. Buckers, 'Die erste Kunst ist die Beobachtungskunst, Brecht und der sozialistische Realismus' (Berlin 1981).
83.7 'Wijsgerige actualiteiten III', in: WP, 23:3, pp. 70-75.
* Van Dooren signaleert onder meer een aantal uitgaven op het terrein van de feministische filosofie. Gedateerd 1.12.1982.
83.8 'Wijsgerige actualiteiten IV', WP, 23:6, pp. 153-157.
* Van Dooren signaleert onder meer een aantal recente Marx-studies. "Afgesloten 24.6.1983".
83.9 'Ter inleiding', in: WP, 24:2, p. 33.
* Inleiding op het themanummer 'literaire vormen van filosoferen'.
83.10 'De godsdienstdialoog: discussies over grondslag en verscheidenheid van godsdiensten', in: WP, 24:2, pp. 45-51.
83.11 (interview) 'Interview met Wim van Dooren', door S. Renkens en J. Sijmons, in: Epimedines, pp. 18-20.
* Interview n.a.v. het feit dat Van Dooren 25 jaar als filosoof aan de Rijksuniversiteit Utrecht verbonden was en het ter gelegenheid daarvan geörganiseerde symposium over 'Toegankelijkheid van filosofie: voor- en nadelen van populariseren', 16.12.1983.
83.12 (interview) 'Filosoof Van Dooren: Er zijn niet veel filosofen die iets fatsoenlijks kunnen overbrengen naar een groot publiek', door E. Hardeman, in: U-blad, 9.12.1983.
* Interview n.a.v. het feit dat Van Dooren 25 jaar als filosoof aan de Rijksuniversiteit Utrecht verbonden was. Vgl. noot bij nr. 83.11.
83.13 (ingezonden brief) 'Filosofie', in: NRC-Handelsblad 14.4.1983.
* Reactie op recensie door R. de Wilde (NRC-Handelsblad 10.3.1983) van jubileumnummer van het ANTW (vgl. nr. 83.3) Zie ook NRC-Handelsblad 21.4.1983 voor een reactie van De Wilde.

1984

84.1 'Anti-humanisme in de filosofie', in: Rekenschap, 31:1, pp. 1-5.
84.2 'Utopie: van wensdroom tot angstdroom', in: de AS 68, pp. 1-7.
84.3 (boekbespreking) M. Ferguson, 'De aquarius-samenzwering' (Ned. vert., 2e druk, Deventer 1983), in: Rekenschap, 31:2, pp. 97-98.
84.4 'Wijsgerige actualiteiten V', WP, 24:3, pp. 84-89.
* Van Dooren doet onder meer verslag van het 17e wereldcongres voor filosofie in Montréal, gewijd aan het thema 'filosofie en cultuur'. Gedateerd 15.12.1983.
84.5 'Wijsgerige actualiteiten VI', in: WP, 24:6, pp. 221-226.
* Van Dooren memoreert het overlijden van de anarchisten Souchy (1892-1984) en De Santillan (1897-1983). Gedateerd 5.6.1984.
84.6 (naschrift) 'Leven is arbeid', in: Rekenschap, 31:4, pp. 166-167.
* Naschrift bij E. van der Hoeven, 'Cirkelen om arbeid', ibid., pp. 151-165.
84.7 (ingezonden brief) 'Een geschiedenis met problemen?' in: Splijtstof, Centrale Interfaculteit Nijmegen, nr. 79, pp. 32-35.
* Reactie op een recensie van Van Doorens 'Denkwegen' door M. Karskens in Splijtstof, nr. 76. Met een reactie van M. Karskens, pp. 36-41.
84.8 'Erich Fromm: Overgewaardeerd en onderbelicht', de Humanist, 39:10/40:1, pp. 44-45.
* Naar aanleiding van E.C. Santing, 'De ethiek van Erich Fromm' (Assen 1984).
84.9 'Spinoza, B. de', in: GWP, 8e druk, deel 21, pp. 80-82.
84.10 'Vaihinger, H.', in: GWP, 8e druk, deel 22, p. 443.
84.11 'Verlichting', in: GWP, 8e druk, deel 23, pp. 85-86.
84.12 'Vervreemding', in: GWP, 8e druk, deel 23, p. 126.
84.13 'Vrijdenken/vrij denken', in: GWP, 8e druk, deel 23, p. 422.
84.14 'Wolff, (J.) C.', in: GWP, 8e druk, deel 24, pp. 316-317.
84.15 'Wijsbegeerte, Geschiedenis van de moderne wijsbegeerte', in: GWP, 8e druk, deel 24, pp. 375-376.

1985

85.1 'Bakunin zur Einführung', SOAK Einführungen Nr. 17, Junius Verlag Hamburg, 105 pp.
* Recensie: R. de Jong, in: de AS 79, p. 39; P. Cliteur, in: Rekenschap, 33:2, p. 114; P.

Weber, in: Archiv für Sozialgeschichte (Bonn), Bd. XXVII (1987), pp. 720-722.

85.2 'Whether there be any reason why Berkeley is so often misunderstood?', in: WP, 26:2, pp. 39-45.

85.3 'Vrijdenkers en vrije geesten', in DVG nr. 155, pp. 3-7.
* Herdruk van nr. 81.7.

85.4 'Ten geleide', in: Rekenschap, 32:4, p. 167.
* Inleiding op het thema 'geloven'.

85.5 'Over geloof en tolerantie', in Rekenschap, 32:4, pp. 194-199.

85.6 'Agricola (1444-1485) als humanist', in: Rekenschap, 32:4, pp. 221-222.

85.7 'Frankfurter Schule', in 'Filosofie 85/86', reader, SG Delft, pp. 105-108.
* Door Van Dooren aangedragen teksten bij een lezing over Adorno. Opgenomen is een fragment uit 'Dialektiek' (zie nr. 77.1), te weten een deel van 2-5, pp. 30-32.

85.8 'De betekenis van het werk van Wilhelm Reich', in: Tijdschrift voor Seksuologie, 9:1, pp. 36-41.

85.9 'Wijsgerige actualiteiten VII (XXI)', in: WP, 25:3, pp. 102-106.
* Vanaf deze aflevering, nr. VII, van deze reeks wordt doorgeteld vanaf de eerste aflevering van de 'Filosofische Kroniek' in: AmSt, zie nr. 76.7; In deze aflevering onder meer aandacht voor Foucault en het eerste deel van zijn 'Geschiedenis van de sexualiteit' (Ned. vert., Nijmegen 1984). Gedateerd 10.12.1985.

85.10 'Wijsgerige actualiteiten VIII (XXII)', in: WP, 25:6, pp. 191-195
* Zie over nummering nr. 85.9. Van Dooren memoreert in deze aflevering onder meer het overlijden van Constandse (23.3.1985). Gedateerd 5.6.1985.

85.11 (ingezonden brief) 'Christus des geloofs', in: NRC-Handelsblad, 10.1.1985.
* Reactie op P. van Rooden, 'De schim van Jezus, NRC-Handelsblad, 20.12.1984.

1986

86.1 'Vragenderwijs. Elementair overzicht van de systematische filosofie', geheel herziene 7e druk, Van Gorcum Assen, 167 pp.
* Gewijzigde herdruk nr. 81.3. Voorwoord 'Utrecht 1.4.1986'. Herdrukt, zie nr. 92.3.

86.2 'Nederland wordt wakker: een impressie van filosofie en maatschappij in de jaren zestig', in: A.F. Heijerman en M.J. van den Hoven (red.), 'Filosofie in Nederland, de Internationale School voor Wijsbegeerte als ontmoetingsplaats 1916-1986', Boom Meppel, pp. 121-132.

86.3 'Foucault over macht', in: de AS 75, pp. 26-28.

86.4 'Na Nietzsche', in: G.J. Kleinrensink (red.), 'De zaak Nietzsche', Vriendenlust Nijmegen, pp. 29-40.
* Aan deze bundel ligt een in het voorjaar van 1985 door het Utrechtse SG georganiseerde lezingencyclus over Nietzsche ten grondslag.

86.5 'De man met de hamer' in: G.J. Kleinrensink (red.), 'De zaak Nietzsche', Vriendenlust Nijmegen, pp. 15-28.
* Vgl. nr. 86.4.

86.6 'De vrije wil bij Erasmus en zijn tijdgenoten', in: Utrechtse Renaissance Studies 5, pp. 41-54.
* Tekst van een lezing op een colloquium gewijd aan Erasmus in Utrecht, 31.10.1986, georganiseerd door het Dwarsverband Renaissance van de RU Utrecht.

86.7 'Ten geleide', in: Rekenschap, 33:2, p. 65.
* Inleiding op het thema 'redelijk denken'.

86.8 'Wijsgerige Actualiteiten XXIII', in: WP, 26:3, pp. 97-102.
* Vanaf deze aflevering wordt deze reeks geteld vanaf de eerste aflevering van de 'Filosofische Kroniek' in AmSt, zie nr. 76.7. In deze aflevering onder meer aandacht voor Clara Wichmann. Gedateerd 1.12.1985.

86.9 'Wijsgerige Actualiteiten XXIV', in: WP, 26:6, pp. 207-212.
* Naar aanleiding van het overlijden van S. de Beauvoir (14.4.1986): "(Het is) onrechtvaardig om (haar) niet als een zelfstandig filosofe te beschouwen en haar alleen als een soort verlengde of spreekbuis van Sartre te zien".

1987

87.1 (vertaling, met een inleiding) 'Pomponazzi, 1462-1525', in: J. Bor en S. Teppema (red.), '25 eeuwen filosofie', 3e druk, Boom Meppel, inleiding pp. 137-138; vertaling pp. 138-143.
* Deze vertaling van een fragment uit het 14e hoofdstuk uit Pomponazzi's 'De immortalitate animae' ('Over de onsterfelijkheid van de ziel', Bologna 1516) werd pas in de derde druk van deze uitgave opgenomen.

87.2 'Waarom herdenken we Spinoza', in: 'Vrijdenken: In niets neutraal', DVG Rotterdam, pp. 223-226.
* Herdruk van nr. 77.9.

87.3 'Ten geleide', in: Rekenschap, 34:1, p. 1.

* Inleiding op het thema 'anarchisme en vrijdenken'.

87.4 'Filosofie in Nederland aan het eind van de 20e eeuw, een overzicht', in: ANTW, 79:4, pp. 260-268.

87.5 'Het leven als aktieprincipe; Bakoenin, Guyau en Constandse', in Rekenschap, 34:1, pp. 7-12.
* Tekst van een inleiding op een Constandse-studiedag, Amsterdam 13.9.1986; herdrukt, zie nr. 90.9.

87.6 'De fascinatie van Hegel, in: VTI, nr. 11, pp. 15-18.

87.7 'Oriëntatie: Leo Polak (1880-1941)', in: WP, 27:6, pp. 208-210.

87.8 'Wijsgerige Actualiteiten XXV', in: WP, 27:3, pp. 95-100.
* Aandacht voor o.a. 'een nieuwe filosofische loot': de milieufilosofie. Gedateerd 8.12.1986.

87.9 'Wijsgerige aktualiteiten XXVI', in: WP, 27:6, pp. 203-207.
* Van Dooren signaleert onder meer H.P. Duerr's 'Der Wissenschaftler und das Irrationale' (1985). Gedateerd 18.5.1987.

87.10 'Tussen protest en utopie', in: ASO (red.), 'Anarchistische theorieën en filosofieën, een inleiding', Politieke en Sociale Faculteit UvA Amsterdam, pp. 41-47.
* Herdruk van nr. 73.3.

87.11 'Wetenschappelijk anarchisme of anarchistiese wetenschap', in: ASO (red.), 'Anarchistische theorieën en filosofieën, een inleiding', Politieke en Sociale Faculteit UvA Amsterdam, pp. 233-235.
* Herdruk van nr. 79.6.

87.12 'Geweld, doel en middel'; in: ASO (red.), 'Anarchistische theorieën en filosofieën, een inleiding', Politieke en Sociale Faculteit UvA Amsterdam, pp. 720-722.
* Herdruk van nr. 80.11

1988

88.1 'Schopenhauer als Anreger eines offenen Philosohierens', in: Schopenhauer Studien, 1:1-2, pp. 37-40.

88.2 'Hegel und Reich über Familie und Ehe', in: H. Kimmerle u.a. (Hrsg.), Hegel-Jahrbuch 1984-1985, Germinal Verlag Bochum, pp. 305-308.
* Verschenen in 1988.

88.3 'The Artes at Ferrara: Pomponazzi and Agricola', in: F. Akkerman and A.J. Vanderjagt (eds.), 'Rodolphus Agricola Phrisius, 1444-1485', Proceedings Agricola Conference at the University of Groningen 28-30 October 1985, Brill's studies in intellectual history vol. 6, Brill Leiden etc., pp. 248-256.

88.4 'Pomponazzi als Leitbild oder: wie verhält man sich zu einem philosophen der Vergangenheit', in: Philosophica, 41:1, pp. 57-67.

88.5 'Pomponazzi, voorloper van het moderne humanisme', in Rekenschap, 35:1, pp. 25-32.
* Tekst van een lezing voor het HV, Utrecht 30.9.1987.

88.6 'Losse notities', in: Rekenschap, 5:1, pp. 122-123.
* Over muziek.

88.7 'De stijl is de mens', in: Rekenschap, 35:4, pp. 203-205.
* Gedeeltelijk herdrukt, zie nr. 89.11.

88.8 'Schopenhauers tweede eeuwfeest', in: WP, 28:4, pp. 97-99.
* Inleiding op Schopenhauer-nummer van Wijsgerig Perspectief.

88.9 (vertaling) P. Engelmann, 'De ambivalentie van de modernismekritiek', in: WP, 28:4, pp. 118-122.

88.10 'Wijsgerige actualiteiten XXVII', in: WP, 28:3, pp. 89-93.
* N.a.v. V. Varias' 'Heidegger et le nazisme: "(...) Zogenaamde onthullingen over Heideggers nazi-verleden brengen geen nieuwe feiten aan het licht". Gedateerd 1.12.1987.

88.11 'Wijsgerige actualiteiten XXVIII', in: WP, 28:6, pp. 177-182.
* Over A. Cohen-Solal's Sartre-biografie (Ned. vert., Amsterdam 1987): "Met de damesbladachtige stijl, de quasi-informatie over de politieke achtergronden en het gemis aan enige filosofische inhoud krijgen we het beeld van een vrouwenversierder in plaats van het beeld van een van de belangrijkste filosofen van de twintigste eeuw, nog steeds van invloed op ons politieke denken".

1989

89.1 (vertaling en inleiding) R. Descartes, 'Meditaties', Boom Meppel, 148 pp., inleiding pp. 7-25.
* Herdrukt, zie nr. 92.2.

89.2 'Pietro Pomponazzi: "Utrum anima sit mortalis vel immortalis"', in: Nouvelles de la Rêpublique des Lettres, Napoli 1989, I-II, pp. 71-135; inleiding: pp. 71-83, tekst (pp. 83-135) en annotatie (1058 nn.).

* Met vertraging feitelijk verschenen in 1990.

89.3 'Musil, Broch en de anarchie', in: de AS 86, pp. 31-36.

89.4 'Ten geleide', in: Rekenschap, 36:3, p. 131-132.
* Inleiding op het thema 'moderniteit: het verlichte denken'

89.5 (vertaling) P. Engelmann, 'Postmoderniteit in Frankrijk: kritische verdediging van een modebegrip', in: Rekenschap, 36:3, pp. 133-139.

89.6 'Opium voor het volk: bedenkelijke citaten van filosofen', in: Rekenschap, 36:3, pp. 179-184.

89.7 'K.C.F. Krause, een vergeten filosoof', in: VTI, nr. 21, pp. 27-29.

89.8 'Pomponazzi en het aristotelisme', in: A. Klukhuhn (red.), 'De aanloop tot de eeuwwende 1600', deel 2: Renaissance 1600, filosofie en godsdienst, SG-reeks nr. 8808, Utrecht, pp. 25-34.

89.9 'Wijsgerige actualiteiten XXIX', in: WP, 29:3 pp. 89-92.
* "(...) Het bedoelde congres had als hoofdtitel 'Management en filosofie' en werd op 17 november 1988 in Rotterdam gehouden à raison van ƒ895,- (inclusief koffie)". Gedateerd 24.11.1988.

89.10 'Wijsgerige actualiteiten XXX', in: WP, 29:6, pp. 186-190.
* Van Dooren maakt onder meer melding van een tweetal 'filosofische toneelstukken': P. Verburgts 'Wittgenstein incorporated' en Y. Mishima's 'Madame de Sade'. Gedateerd 28.5.1989.

89.11 'De stijl is de mens', in: Vinculum (Contactorgaan van de Vereniging van oud-leerlingen van het Haags Lyceum 'Sorghvliet'), 10, pp. 17-19.
* Gedeeltelijke herdruk van nr. 88.7.

1990

90.1 (uitgave van en inleiding bij) Cornelis Opzoomer, 'Het wezen der kennis', reeks Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland, deel 19, Ambo Baarn, 199 pp., inleiding pp. 11-36.

90.2 'Philosophical research and philosophizing', in: E. Zürcher and T. Langendorff (eds.): 'The humanities in the nineties, a view from the Netherlands', Swetz & Zeitlinger, Amsterdam/Lisse, pp. 57-78.

90.3 'Het Europa der filosofen', in: A. Hielkema (red.), 'Welzijn zonder grenzen, sociaal-culturele aspecten van de Europese integratie', Boom Meppel, pp. 13-26.

90.4 'Renaissance-humanisme in recente studies', in: Rekenschap, 37:3, pp. 179-188.
* Bespreking van G. Ianziti, 'Humanistic historiography under the Sforzas' (Oxford 1988), M.G.M. v.d. Poel, 'De Declamatio bij de humanisten' (Nieuwkoop 1987), E. Grassi, 'Einführung in philosophische Problemen des Humanismus' (Darmstadt 1986), H.-B. Gerl, 'Einführung in die Philosophie der Renaissance' (Darmstadt 1989), A. Buck, 'Humanismus: seine europäische Entwicklung in Dokumenten und Darstellungen (Freiburg etc. 1987) en 'The Cambridge History of Renaissance Philosophy' (Cambridge 1988).

90.5 'De armoede van de humanistische wijsbegeerte', in: Rekenschap, 37:4, pp. 217-219.
* Kritische bespreking van P.B. Cliteur, 'Humanistische wijsbegeerte' (Kampen 1990). Zie ook P. Cliteur, 'Filosofie en levensbeschouwing', in: Rekenschap, 37:4, pp. 197-208 en H. Manschot, 'De ondragelijke openheid van het humanisme', in: ibid., pp. 209-216.

90.6 'Inleiding', in: WP, 31:1, p. 1.
* Inleiding op het thema 'natuurfilosofie in het Duitse idealisme'.

90.7 'Vrijheid en natuur bij Fichte', in: WP, 31:1, pp. 7-10.

90.8 'Gottfried Wilhelm Leibniz: kampioen brievenschrijver en grote verzoener', in: Intermediair, 26:6, 9.2.1990, pp. 61-65.
* Uitgewerkte versie van een SG-lezing. Vgl. reactie van A. Bomans, in: Intermediair, 26:8, 2.2.1990. Zie ook nr. 91.10.

90.9 'Het leven als actieprincipe: Bakoenin, Guyau en Constandse', in: de AS 92, pp. 25-29.
* Herdruk van nr. 87.5.

90.10 'De man met de hamer', in: A.A. de Bruin (red.), 'Cursusboek filosofie', HV, afd. Midden-Holland Waddinxveen, pp. 46-53.
* Herdruk van nr. 86.5. Een hieraan identieke bundel verscheen bij de Maatschappij voor 't Algemeen/Volksuniversiteit Woerden (1991).

90.11 'Wijsgerige actualiteiten XXXI', in: WP, 30:3, pp. 86-90.
* N.a.v. een Bataille-symposium in Utrecht: "Bataille had zich (...) bewust van de politiek afgekeerd na alle totalitaire tendensen ervan te hebben bestreden. Zich machteloos voelend in de wereld van produktie en verspilling wijdt hij zich ten slotte aan de 'innerlijke ervaring'". Gedateerd 12.12.1989.

90.12 'Wijsgerige actualiteiten XXXII', in: WP, 30:6, pp. 180-184.

* Onder meer over een conferentie over Europees Romanticisme in Glasgow: "Onverwacht was een bijdrage van Abdullah al Dabbagh, hoogleraar Germanistiek in Iran, die de oriëntaals invloeden in het werk van Goethe en Scott besprak en Scott prees om de eerste onbevooroordeelde weergave van islamitische cultuur in zijn romans." Geen datering.

90.13 (interview met o.a. Van Dooren) 'Van Dooren: Studenten moeten er zelf om vragen', door G.J. te Dorsthorst, in: Delta, 13.12.1990.

* Over het belang van en de belangstelling voor filosofie aan de TU Delft.

90.14 (interview) 'Waarheid is echtheid', door J. de Wal, in: Hervormd Nederland, 22.12.1990, pp. 50-51.

1991

91.1 'Ifigeneia in Tauris, De bevrijding van de filosofie uit de beknotting van de universiteit', Stichting Socrates Utrecht, 22 pp.

* Rede ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van Van Dooren als Socrates-hoogleraar aan de TU Delft, 1.3.1991; ook verschenen in Rekenschap, zie nr. 91.11.

91.2 (redactie, met P.B. Cliteur) 'Geschiedenis van het humanisme, hoofdfiguren uit de humanistische traditie', Boom Meppel, 312 pp. Met een voorwoord (pp. 7-12) van de samenstellers.

91.3 'Renaissance-humanisme in tweevoud', in: P.B. Cliteur en W. v. Dooren (red.), 'Geschiedenis van het humanisme, hoofdfiguren uit de humanistische traditie', Boom Meppel, pp. 112-138.

91.4 'Humanisme en antihumanisme in de continentale twintigste-eeuwse filosofie', in: P.B. Cliteur en W. van Dooren (red.), 'Geschiedenis van het humanisme, hoofdfiguren uit de humanistische traditie', Boom Meppel, pp. 250-266.

91.5 'Hegel und die Renaissance', in: H. Kimmerle und W. Lefèvre (Hrsg.), 'Hegel-Jahrbuch 1991', Germinal Fernwald (Annerod), pp. 231-236.

91.6 'Een oriëntatie in de 20e eeuwse filosofie (samenvatting van de herfstkolleges 1990)', in: 'Hedendaagse filosofie', SG TU Delft, pp. 13-69.

* Inleidende teksten bij een lezingencyclus van het SG TU Delft.

91.7 'General problems of authencity in the context of Renaissance philosophy', in: 'Proceedings of the International Josquin Symposium', Utrecht 1986 , pp. 15-23.

* Verschenen in 1991.

91.8 'Voorspel', in: WP, 31:4, pp. 97-98.

* Inleiding op thema 'spel'.

91.9 'Kunst als spel', WP, 31:4, pp. 117-122.

91.10 'Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716): kampioen brievenschrijver en grote verzoener', in: A. Klukhuhn (red.), 'De eeuwwende 1700', deel 1: filosofie en natuurwetenschappen, SG-reeks nr. 9101, Utrecht, pp. 27-36.

91.11 (boekbespreking) M. Wielema, 'Filosofen aan de Maas' (Baarn 1991), in: GWN, 2:2, pp. 224-226.

91.12 'Ifigeneia in Tauris', in: Rekenschap, 38:2, pp. 104-112.

* Eerder als afzonderlijke uitgave verschenen, zie nr. 91.1.

91.13 'Ifigeneia in Tauris', in: Epimedium, nr. 38, pp. 10-17.

* Verkorte versie van nr. 91.1.

91.14 'Wijsgerige actualiteiten XXXIV', in: WP, 31:3, pp. 86-90.

* Foutief genummerd: nr. XXXIII werd abusievelijk overgeslagen. De nummering werd bij nr. XXVIII weer hersteld, zie nr. 93.8. Van Dooren geeft hier onder meer een typering van de filosofie van Derrida: "een door Heidegger geïnspireerd dialectisch denken dat de eigenlijke zin (misschien wel het Zijn) zoekt, in het besef die niet te kunnen vinden". Gedateerd 1.12.1990.

91.15 'Wijsgerige actualiteiten XXXV', in: WP, 31:6, pp. 166-190.

* Over de situatie van de filosofie in de voormalige DDR: "Inmiddels staat zelfs het voortzetten van de grote verzameld-werk-uitgave van Marx en Engels op de tocht, een van de vele minder aangename gevolgen van het verdwijnen van de DDR". Gedateerd 15.5.1991.

91.16 'Pomponazzi, Piedro', in: H. Burkhardt and B. Smith (eds.), 'Handbook of metaphysics and ontology', Philosophia München, pp. 710-711.

91.17 'Renaissance Philosophy', in: H. Burkhardt and B. Smith (eds.), 'Handbook of metaphysics and ontology', Philosophia München, pp. 784-786.

* Over onder meer Valla, Ficino en Pico della Mirandola.

91.18 (interview) 'Wie wil er nu minister zijn', door A. Buzing en B. Kroes, in: Orakel (orgaan van de

Vereniging voor Studie en Studentenbelangen Delft), pp. 2-5.
* N.a.v. Van Doorens 25-jarige jubileum als Socrates-hoogleraar in Delft.

1992

92.1 (keuze, vertaling, inleiding en aantekeningen) G.W.F. Hegel, 'Fenomenologie van de geest (fragmenten)', 2e druk, Boom Meppel, 197 pp.
* Herdruk van nr. 81.1.

92.2 (vertaling en inleiding) R. Descartes, 'Meditaties', 2e druk, Boom Meppel, 148 pp., inleiding pp. 7-25.
* Herdruk van nr. 89.1.

92.3 'Vragenderwijs. Elementair overzicht van de systematische filosofie', licht gewijzigde 8e druk, Van Gorcum Assen, 167 pp.
* Gewijzigde herdruk van nr. 86.1, voorwoord 'Utrecht 15.8.1992.' Van Gorcum schat het totaal aantal verkochte exemplaren van alle drukken van 'Vragenderwijs' per 1.1.1995 op ca. 24.750.

92.4 (vertaling, met een inleiding) 'Pomponazzi, 1462-1525', in: J. Bor en S. Teppema (red.), '25 eeuwen filosofie', gewijzigde 4e druk, Boom Meppel, inleiding pp. 157-158; vertaling pp. 158-163.
* Gewijzigde herdruk van 87.1.

92.5 'Humanisme en levenskunst Montaigne en 'la condition humaine', in: WP, 33:1, 6-11.

92.6 'The dialogue in Renaissance philosophy', in: Rekenschap, 39:2, pp. 71-77.

92.7 'Voorwoord', in: Taeke de Jong, 'Kleine methodologie voor ontwerpend onderzoek', Boom Meppel, pp. 7-8.

92.8 'Van Vloten, Nederlandse aesthetica', in: GWN, 3:1-2, pp. 141-150.

92.9 'Van Vloten, Nederlandse aesthetica', in: H. Krop e.a. (red.), 'Tussen classicisme en romantiek, esthetica in Nederland', Rotterdamse Filosofische Studies, pp. 141-150.
* Identiek aan nr. 92.8.

92.10 'Ten geleide', in: Rekenschap, 39:1, p. 3.
* Inleiding op het thema 'humanisme en macht'.

92.11 'Fichte, de filosoof voor het volk', in: A. Klukhuhn (red.), 'De eeuwwende 1800', deel 1: filosofie, SG-reeks nr. 9201, Utrecht, pp. 33-44.

92.12 'Wijsgerige Actualiteiten XXXVI', in: WP, 32:3, pp. 90-95.
* Slotzin: "Filosofie die iets betekent, is voor ieder van belang". Gedateerd 25.11.1991.

92.13 'Wijsgerige actualiteiten XXXVII', in: WP, 32:6, pp. 180-184.
* "Van Adorno is nu niet alleen de bladmuziek uitgegeven, maar ook is zijn muzikale werk op cd vastgelegd: o.a. de zes Orchesterstücke opus 4, uitgevoerd door het Frankfurter Opernhaus und Museumsorchester, Wergo, WER 6173-2". Gedateerd 25.5.1993.

92.14 'De onmogelijkheid van eerlijkheid', in: 'Open kaart', Delftsche Studenten Almanak, jg. 143, p. 43.

92.15 (interview) 'Wim van Dooren over waarden en onwaarden', in: de Humanist, 47:7, p. 25.
* Over Van Doorens Delftse colleges in het academisch jaar 1992/93.

92.16 'De betekenis van Descartes', in: A.A. de Bruin (red.), 'Cursusboek filosofie', HV afd. Midden-Holland, Waddinxveen, pp. 130-132.
* Herdruk van nr. 69.17. Eveneens werd opgenomen (pp. 128-129) het artikel van Van Dooren over Cartesius uit nr. 77.4. Deze bundel verscheen eveneens bij de Maatschappij tot 't Nut van 't Algemeen/Volksuniversiteit Woerden (1993).

1993

93.1 (redactie, met Tineke Hoff) 'Aktueel filosoferen, 15e Nederlands-Vlaamse filosofiedag', Eburon Delft, 334 pp.; met een kort voorwoord van de samenstellers.

93.2 'Multatuli als filosoof', in: Over Multatuli, nr. 31, pp. 15-23.
* Vertaalde en enigszins bewerkte versie van een lezing op 29.7.1992 in de Multatuli-workshop van het congres van de IHEU te Amsterdam.

93.3 'Techniekfilosofie', in: Rekenschap, 40:2, pp. 106-114.
* Tekst van een lezing gehouden te Utrecht voor de Algemene Nederlandse Vereniging voor Wijsbegeerte op 23.1.1993.

93.4 'Anarchisme als levenshouding', in: De Vrije Socialist, 1993/1, pp. 11-12.

93.5 'Anarchisme en ethiek', in: DVG nr. 241 (dec. 93/jan. 94), pp. 3-11.
* Tekst van de 7e Constandse lezing, Rotterdam 11.9.1993; herdrukt, zie nr. 94.3.

93.6 (column) 'Islamitisch humanisme', in: Rekenschap, 40:3, p. 130.

93.7 'Wijsgerige Actualiteiten', in: WP, 33:3, pp. 94-98.
* Op de omslag aangeduid als aflevering XXXVIII. Over 'De maat van de techniek' van H. Achterhuis (red., Baarn 1992): "Helaas bevat het niet meer dan portretten van enkele zeer bejaarde of inmiddels overleden schrijvers en filosofen, die inderdaad zeer wezenlijke dingen hebben gezegd, maar op wier werk door vele anderen is voortgebouwd, die in het boek niet worden besproken". Gedateerd 1.12.1992.

93.8 'Wijsgerige Actualiteiten XXXVIII', in: WP, 33:6, pp. 194-198.
* Dit is de tweede aflevering van deze rubriek met nr. XXXVIII. Zulks a.g.v. foutieve nummering van aflevering XXXIII, zie nr. 93.7. Deze aflevering bevat onder meer een citaat van C. Verhoeven: "Docenten die zich laten inzetten als priesters van de ideologie van de vanzelfsprekendheid, maken ten onrechte aanspraak op de dankbaarheid van hun leerlingen die ten onrechte hun leerlingen zijn en zich tot hun school rekenen". Niet gedateerd.

93.9 'Nietzsche', in: 'Filosofie voor een breed publiek', HV afd. Leeuwarden, pp. 8-18.
* Tekst van een inleiding voor het HV afd. Leeuwarden, 13.9.1992; verscheen in september 1993.

93.10 (interview) 'De filosofie heeft het moeilijk in Delft', door C. Jongeneel, in: Delta, 30.9.1993, p. 2.
* N.a.v. de door Van Dooren voorgezeten filosofiedag aan de TU Delft. Vgl. nr. 93.1.

1994

94.1 'Agricola und die Philosophie: Agricolas Lobrede der Philosophie und ihre Stelle innerhalb der italienischen Renaissance', in: W. Kühlman (Hrsg.), 'Rudolf Agricola, 1444-1485, Protagonist des nordeuropäischen Humanismus; zum 550. Geburtstag', P. Lang AG, Europäische Verlag der Wissenschaften Berlin, pp. 67-82.

94.2 'Pomponazzi und Averroes', in: F. Niewöhner und L. Sturlese (Hrsg.), 'Averroismus im Mitterlalter und in der Renaissance', Spur Verlag Zürich, pp. 309-318.

94.3 'Anarchisme en ethiek', in: Perspectief (Gent) nr. 33, pp. 18-32.
* Door de redactie 'licht bewerkte' herdruk van nr. 93.5.

94.4 'Nietzsche als Januarius', in: A. Klukhuhn (red.), 'De eeuwwende 1900', deel 4: filosofie, SG-reeks nr. 9404, Utrecht, pp. 9-16.

94.5 'Renaissance-humanisme in tweevoud', in: A.A. de Bruin (red.), 'Cursus filosofie: Op de grens van oud en nieuw. Het denken en gevoelen in de Italiaanse renaissance', HV afd. Midden-Holland Waddinxveen, pp. 81-93.
* Herdruk van nr. 91.3. Deze bundel wordt vermoedelijk in 1995 herdrukt t.b.v. een lezingencyclus in Woerden.

94.6 'Pomponazzi, voorloper van het humanisme', in: A.A. de Bruin (red.), 'Cursus filosofie: Op de grens van oud en nieuw. Het denken en gevoelen in de Italiaanse renaissance', HV afd. Midden-Holland Waddinxveen, pp. 104-107.
* Herdruk van nr. 88.5. Zie ook de noot bij nr. 94.5

94.7 (vertaling, met een inleiding) 'Pomponazzi, 1462-1525', in: J. Bor en S. Teppema (red.), '25 eeuwen filosofie', ongewijzigde 5e druk, Boom Meppel, inleiding pp. 157-158; vertaling pp. 158-163.
* Herdruk van nr. 92.4.

Nog te verschijnen

**.1 'La philosophie aux Pays-Bas', in: R. Arnaldez (ed.), 'L'encyclopédie philosophique', vol. IV, PUF Paris.
* Verschijnt, m.m.v. prof. Petry (EUR), vermoedelijk in 1995.

**.2 'Die Pomponazzi-Rezeption von Leibniz bis Schopenhauer', in: Schopenhauer-Studien
* Tekst van een lezing op het Schopenhauer-congres, Hamburg 1988, (ms) 10 pp.

**.3 'Ibn Rud's Attitude towards Authority', in: The Newletter of the SIHSPAI óf Journal for Arabic Sciences and Philosophy, Cambridge UP, forthcoming (1995?).
* SIHSPAI staat voor de Société Internationale d'Histoire des Sciences et de la Philosophie Arabe et Islamique.

**.4 'Feeling and genius', in: 'European Romanticism and Scotland', P. Lang AG.
* Tekst van een lezing over 'Dutch romantic philosophy' gehouden te Glasgow 20.3.1990.

**.5 (bijdragen in:) S. Brown et. al (eds.). 'The bibliographical dictionary of twentieth century philosophers', Routledge London, 1995.

* Van Dooren schreef bijdragen voor deze uitgave over de Nederlandse filosofen Beerling, Bierens de Haan, Bolland, Van Bruggen, Delfgaauw, Dèr Mouw, Heymans, Hollak, Hubbeling, Loen, Meyer-Wichmann, Nuchelmans, Ovink, Polak en Pos.

**.6 'Arabic backgrounds of humanism', in: Bochumer Studien zur Philosophie, John Benjamins Publishing Company Amsterdam.

* Tekst van een lezing uitgesproken op het 'International symposium on renaissance humanism', georganiseerd door de Stichting Socrates ter gelegenheid van de 25ste verjaardag van Wim van Doorens filosofie-professoraat aan de TU Delft. Met verder bijdragen van onder meer M.L. Pine (New York), B. Mojsisch (Bochum) en G. Zanier (Triëst).

**.7 (tekstuitgave) P. Pomponazzi, 'De naturalium effectuum causis sive de incantationibus'.

* Van Dooren werkte aan een kritische uitgave van deze Pomponazzi-tekst, gebaseerd op een veertiental manuscripten, in onder meer de bibliotheken van het Vaticaan en het Escorial (Madrid). De uitgave is niet voltooid maar zal door medewerkers van het centrum voor Renaissance-studies in Bochum worden afgemaakt. De in april 1993 door Uitgeverij Boom aangekondigde Nederlandse vertaling van Van Dooren van deze tekst zal niet verschijnen.

** N.B. Zie ook nrs. 81.9 en 94.5.

ZONDAG 14 MEI 1961

HILVERSUM II
298 M/1007 KHZ
FM: LOPIK 96.8 MHZ. KAN. 33

NIEUWSUITZENDINGEN:
8.00 13.00 en 17.55

6.40 K.N.M.I.: UITGEBREID WEERBERICHT

VARA

8.00 (Gez.pr.) NIEUWS.
Aansluitend: **Postduivenberichten** en **Socialistisch strijdlied.**

8.18 VOOR HET PLATTELAND.
C. **Egas**, lid van de Tweede Kamer, spreekt over: **„Een program voor tien jaar".**

8.30 WEER OF GEEN WEER.
Een programma van **Bert Garthoff** en **Leo de Beer** voor de vroege zondagmorgen. Vaste halten **o.a.: Postduivenberichten** en **Sportmededelingen** (9.00). **Dr. Fop I. Brouwer** over al wat leeft en groeit en ons steeds weer boeit. Verder: **Muziek** (in vele stemmingen) en nooit te vergeten! — **het weer**, verstrekt door Gerrit.

9.45 GEESTELIJK LEVEN.
„Van mens tot mens". Toespraak door **drs. W. van Dooren.**

10.00 DAG MOEDER
Een cabaretprogramma voor moederdag, geschreven door Harriët Freezer en Jelle de Vries. Muziek: Cor Lemaire. Medewerkenden: **Conny Stuart, Maya Bouma, Ton Lutz, Corry v. d. Linden** en **Jos Brink.** Begeleiding door pianist **Cor Lemaire** en gitarist **Jan Blok.** Produktie: **Suze van der Steeg.** Regie: **Joop Söhne.**

Drs. W. van Dooren spreekt in de rubriek „Geestelijk leven" (9.45 uur)

10.30 STRIJK EN ZET.
De laatste van een serie veertiendaagse programma's voor de zondagochtend, waaraan medewerking verlenen: de schakers **Tal, Euwe** en **Prins**; de puzzelkoning **Douwe van Duivendrecht; Het Promenade-orkest** o.l.v. **Hugo de Groot; Het Meisjeskoor Capriccio** o.l.v. **Co v. d. Heide Wijma,** m.m.v. **Henk Janmaat,** zang en **Het Notenshoworkest** o.l.v. **Jan Corduwener. Dick Schallies** met een liedje zonder woorden. Dit is een programma van **Bob Spaak.**

Gebruikte afkortingen en toelichting op tijdschrifttitels e.d.

AmSt	Amersfoortse Stemmen
ANTW(P)	Algemeen Nederlands Tijdschrift voor de Wijsbegeerte en Psychologie. Aan het begin van de jaargang 1970 werd het 'en Psychologie' geschrapt
ASO	Anarchistisch Studenten Overleg (Amsterdam)
Delta	universiteitsblad TH/TU Delft
Ego	maandblad van de humanistische geestelijke verzorging voor militairen
Epimedines/ Epimedium	faculteitsblad Filosofisch Instituut (R)UU (Utrecht); het blad wisselt nogal eens van titel
EUR	Erasmus Universiteit Rotterdam
FP	Filosofie en Praktijk (Mulderberg)
GWN	Geschiedenis van de Wijsbegeerte in Nederland, documentatieblad van de werkgroep 'Sassen' (Rotterdam/Amsterdam)
GWP	Grote Winkler Prins Encyclopedie (Elsevier Amsterdam)
Hegel-Studien	Bouvier Verlag (Bonn)
HV	Humanistisch Verbond (Utrecht)
IDZ	Internationale Dialog Zeitschrift (Freiburg)
IH	International Humanism (Utrecht)
IHEU	International Humanist and Ethical Union (Utrecht)
KB	Koninklijke Bibliotheek (Den Haag)
KO	Kosmos en Oekumene (Willebrordvereniging, Den Bosch)
MK	Mens en Kosmos (Kluwer, Deventer)
ms	manuscript
MW	Mens en Wereld (Humanistisch Verbond, Utrecht); sinds 1.1.1971 voortgezet als de Humanist
SG	(buro) Studium Generale
TvF	Tijdschrift voor Filosofie (Leuven)
Unitas	orgaan van de Unitas Studiosorum Amstelodamensium (Amsterdamse studentenvereniging)
vgl.	vergelijk
VN	Vrij Nederland
VTI	VTI-mededelingen, contactblad van de Vereniging tot Instandhouding van de Internationale school voor wijsbegeerte; sinds nr. 26 (december 1990) heet het blad Parados
WP	Wijsgerig Perspectief op Mens en Maatschappij (Meppel/Amsterdam)
WS	Wetenschap en Samenleving (Amsterdam)
WW	Het woord van de week, orgaan van de Humanistische Luisterkring, later (sinds 1.1.1968) 'orgaan van het Humanistisch Verbond' (Utrecht)

VERANTWOORDING

Deze bibliografie bevat nagenoeg alle publikaties van prof. dr. Wim van Dooren (1934-1993). 'Nagenoeg alle', want alhoewel naar volledigheid gestreefd werd, zijn uiteindelijk niet alle gevonden publikaties opgenomen. Niet opgenomen werden:
- de door Van Dooren verzorgde afleveringen van de filosofische agenda in het Tijdschrift voor Filosofie Onderwijs (Amsterdam)
- niet gepubliceerde syllabi van colleges, lezingen e.d.
- collegebeschrijvingen en aankondigingen in studiegidsen, het ISVW-bulletin e.d.

Verschillende drukken van boek-uitgaven, reprints van artikelen e.d. zijn, voor zover bekend, allemaal opgenomen - overdrukken van artikelen ('ter verspreiding door de auteur') niet. Bijdragen aan de GWPencyclopedie werden slechts dàn opgenomen wanneer deze door de redactie van Van Doorens naam werden voorzien. Anonieme bijdragen in de 7e en de 8e druk van de GWPE werden niet opgenomen. Anonieme bijdragen van Van Dooren aan de

'Encyclopedie van de filosofie' (zie nummer 77.4) werden wel opgenomen: leidraad hierbij vormde het exemplaar van Van Dooren dat Tineke Hoff in Van Doorens archief aantrof: hierin bleken de door Van Dooren geschreven bijdragen te zijn aangegeven. Met deze lijst is meestal - er zijn enkele uitzonderingen! - te achterhalen welke door Van Dooren geschreven artikelen er, naast de in deze bibliografie opgenomen, in de genoemde twee drukken van de GWPE nog meer verschenen.

De publikaties zijn gerangschikt naar jaar van publikatie. Binnen deze jaren is niet naar chronologie gestreeft, maar bepaalde het gewicht van de publikaties de volgorde. Zomogelijk werden publikaties over een bepaald onderwerp gegroepeerd gepresenteerd. Enige willekeur is derhalve niet uitgesloten. Als regel wordt bij de presentatie het officiële jaar van verschijnen aangehouden. Een dubbelnummer van een tijdschrift dat in twee jaargangen thuishoort, is opgenomen onder het laagste jaartal. Een dubbelnummer gedateerd december 1980/januari 1981, is dus opgenomen onder 1980.
Van het tijdschrift Wijsgerig Perspectief, waarvan een jaargang zich steevast over twee jaargangen uitstrekt, zijn de nummers 1 en 2 van de betreffende jaargang consequent opgenomen onder het laagste jaartal, de hogere nummers onder het hoogste jaartal. 'WP, jaargang 13 (1972/1973): nummer 2' wordt dus geacht verschenen te zijn in 1972, nummer 13:3 in 1973. Jaarboeken en congresverslagen zijn opgenomen onder het jaar van verschijnen. Wanneer dit niet mogelijk was onder het jaar waarin het congres etc. werd gehouden.
In de meeste gevallen is in de annotatie aangegeven wanneer van een bepaalde publikatie een - eerdere of latere - toegankelijkere versie bestaat. Hiervan is afgezien bij de bijdragen aan de algemene GWPE en de hierop gebaseerde vakencyclopedieën.

De - op het eerste gezicht wellicht nogal plichtmatige - opname van de artikelenreeks 'Filosofische kroniek/ Wijsgerige actualiteiten' achtte ik alleszins gerechtvaardigd: in zijn 'In Memoriam Wim van Dooren' (WP, 34:3, pp. 102-105) noemde Van Doorens Leidse collega Fresco de afleveringen van deze rubriek, achter elkaar gelegd "een schitterend mozaïek". Iets van daarvan moge blijken uit de in de annotatie opgenomen citaten uit deze rubriek, typerend voor Wim en/of voor de lezers van dit anarchistische tijdschrift, naar ik hoop, extra interessant.
Op deze bibliografie zal vermoedelijk eind 1995 een supplement met eventuele correcties en aanvullingen verschijnen. Mogelijk verschijnt er een nieuwe editie in de AS-brochure reeks. Niet-abonnees op dit tijdschrift die van een en ander op de hoogte willen gehouden wordt verzocht een geadresseerde en voldoende gefrankeerde envelop te sturen naar: *Cees Bronsveld, p/a SWA (1300), postbus 1024, 3000 BA Rotterdam.* Via dit adres kunt u ook uw aan- en opmerkingen op deze bibliografie kenbaar maken. Zulks zal door de samensteller zeer op prijs gesteld worden!

Zonder de medewerking van een groot aantal mensen had deze bibliografie er heel anders uitgezien.
Mijn dank gaat allereerst uit naar Tineke Hoff, die mij niet alleen inzage verschafte in het archief van Wim van Dooren maar naar vermogen mijn vele vragen beantwoordde.
Verder wil ik bedanken: Susann J. Fischer (Berlin), Wolfgang Schirmacher (New York), drs André Hielkema (Stichting Socrates Utrecht), Erik Heijerman (ISVW), Internationale Schopenhauer-Vereinigung (Hamburg), Gitte Christensen (Rotterdam), André Klukhuhn (SG Utecht), Frits Snijder (redactie Humus), Dolf Pauw (Rotterdam), André van Well (DVG Rotterdam), M. Menschaar en B. Gasenbeek (bibliotheek UvH Utrecht), de HV-afdelingen Leeuwarden en Midden-Holland, Rudolf de Jong (IISG Amsterdam) en uitgeverij Boom (Meppel/Amsterdam).
(CB)

Beste lezer(es),

Nog steeds bestaat de mogelijkheid om een exemplaar van het *Eerste Jaarboek Anarchisme* om te ruilen voor een kwalitatief goed exemplaar. Zend uw beschadigde exemplaar naar administratie De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle en u krijgt per omgaande een nieuw exemplaar in de bus. Vanzelfsprekend kan ook een exemplaar van het jaarboek (tweede druk) besteld worden door het storten/overmaken van 20 gulden op postgiro 4460315 van De AS, Moerkapelle (ZH).

De redactie heeft besloten om (eind) volgend jaar opnieuw een jaarboek uit te brengen, maar dan als speciale aflevering van het tijdschrift De AS. Dat betekent dat de abonnees in 1995 driemaal een aflevering van De AS zullen ontvangen en daarnaast een exemplaar van het Tweede Jaarboek Anarchisme. Daardoor zijn we gedwongen de het abonnementsgeld wat forser te verhogen dan gebruikelijk. Voor 34 gulden krijgt de lezer in dat geval echter zo'n 340 pagina's tekst toegezonden! De prijs van losse nummers wordt niet verhoogd en blijft ƒ7,90; de prijs van het tweede jaarboek zal in de losse verkoop rond 18 gulden bedragen. Wie zich nu abonneert, is dus duidelijk voordeliger uit.

Overigens wijzen we er nog eens op dat *zonder extra financiële steun De AS niet kan blijven verschijnen.* Stort daarom (weer) een bijdrage aan het Steunfonds op postgiro 4460315 van De AS, Moerkapelle (ZH). En ook: geef bekendheid aan dit blad in eigen kring, werf abonnees, schenk een cadeau-abonnement en stuur ons adressen van mogelijk geïnteresseerden. Alvast dank daarvoor.

Bovendien steunt u De AS door onze boeken en brochures te bestellen. Elders in dit nummer treft u informatie aan over onze speciale aanbieding: voor 50 gulden krijgt u alle door De AS uitgegeven boeken en brochures, alsmede de in de Jan Börger Bibliotheek verschenen reprints van brochures van Anton Constandse in de bus.

Redactie en administratie De AS

JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK

REPRINTS

Jan Börger

Heelal en Beweging (wordings-ontwikkelingsproces) (abstract - met voorwoord)	1933	60 p.	f6,50
Heilige Geest/Maagd Maria/Zoon des Mensen (Begrippen Vader Moeder Kind - abstract)	1934	110 p.	f8,50
Samenvatting inzake de berekening van de werkelijkheid (abstract)	1956-57	100 p.	f8,50
Enige preken	1923	70 p.	f6,50
Twee preken (met aanklacht)	1925	32 p.	f3,50
Redevoering (antwoord aanklacht)	1925	16 p.	f2,50
Bergrede I, II, IV, V, VI (2 preken)	1927	20 p. à	f2,50
Bergrede III (1 preek)	1927	20 p.	f2,50
Hegel en onze tijd (rede)	1928	32 p.	f3,50
De onhoudbaarheid van de doodstraf	1932	15 p.	f2,50
Communisme-Anarchisme-Nihilisme	1932	21 p.	f2,50
Zwijgt het wereldgeweten?	1932	19 p.	f2,50
Is het Fascisme en Nationaal Socialisme logisch houdbaar?	1932	45 p.	f4,50
De fout in de Nationaal Socialistische Staatsleer	1933	40 p.	f4,-
Over het begrip mens in de cultuurgeschiedenis der mensheid	1936	102 p.	f8,50
De universeel-culturele betekenis der Evangeliën	1938-39	118 p.	f9,-
De betekenis van het kerstverhaal	1945	17 p.	f2,50

HERUITGAVE

Jan Börger, *Anarchisme en Nihilisme* (met nawoord 1993)	1946	82 p.	f7,50
Compleet pakket Jan Börger			f75,-

ANDERE UITGAVEN

Mr. drs. J. Belzen:

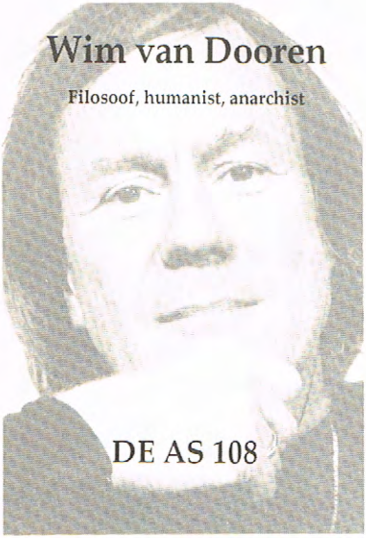
Feitelijke cultuurgeschiedenis, Europa's laatste probleem (1994) (cursus Logos-Verband) (met voorwoord)	1935	65 p.	f6,50
Marchant en Rome (uitgave Logos-Verband)	1936	30 p.	f3,50
2 stuks tesamen			f8,50

REPRINTS

Anton Constandse:

De ellende der religie	1923	20 p.	f2,50
God is het kwaad	1924	31 p.	f3,50
Kan er een god zijn	1927	16 p.	f2,50
Godsdienst opium voor het volk	1929	15 p.	f2,50
Nederland God en Oranje	1932	15 p.	f2,50
5 stuks tesamen			f10,-

Prijzen inclusief porto. Bestellingen: door storting op postgiro 77036 van Jan Börger-Bibliotheek, Postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Donaties worden zeer gewaardeerd.

Prijs van dit nummer *f7,90*